आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४

# योगरत्नाकरः ।

' अण्णामोरेश्वर कुण्टे ' इत्येतैः कृतेन
प्रस्तावेन समेतः ।
( विषयवर्णानुक्रमेण च सनाथीकृतः )

एतत्पुस्तकम्
आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।
तच्च
हरि नारायण आपटे
इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने
आनन्दाश्रममुद्रणालये
आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा
प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२१
खिस्ताब्दाः १९००



मूल्यं रूपकपञ्चकम् ( रु० ५ )

# अथ योगरत्नाकरस्य प्रस्तावः ।

भारतवर्षेऽस्मिन्पुरा पुनर्वसु-पराशर-भृगु-भेडाग्निवेश-हारीतप्रभृतिभिर्भिषग्ववैरायुर्वेदार्थबोधका धर्मार्थ-काम-मोक्ष-पुरुषार्थचतुष्टयसाधनाः स्वस्थातुरपरायणा बहवश्चिकित्साशास्त्रसंहिता विरचिताः । [ताश्चाधुना] दैवदुर्विपाकाद्यावनवैद्यशास्त्रप्रचारात्कालमाहात्म्याच्च ता विभावतारका इव तिष्ठन्ति । [यद्यपि] वङ्गदेशस्थानां महाराष्ट्रीयाणामन्येषां च भारतवर्षीयाणां पुरातनचिकित्साशास्त्रग्रन्थमुद्रणे प्रयत्नो वर्तते । तथाऽपि विरलप्रचारत्वाद्तीवदुरापानां भेडप्रभृतिप्रणीतानां संहितानां मुद्रणमप्याप्यनिष्पन्नमवश्यं च करणीयम् । तर्हि किमनेनातीवार्वाचीनयोगरत्नाकरग्रन्थमुद्रणेनेति चेदुच्यते ।

व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणं चेति चिकित्साशास्त्रप्रयोजनम् । व्याधयस्तु द्विविधाः । स्नेहादिक्रियासाध्याः शस्त्रादिक्रियासाध्याश्च । न दृश्यतेऽधुना कोऽपि चिकित्सको यः शस्त्रक्रियासाध्यानां व्याधीनां शस्त्रादिनोपचारं करोति शस्त्रक्षाराग्न्यादीनामज्ञानात्तत्प्रवर्तकाभावाच्च । स्नेहादिक्रियासाध्यानां व्याधीनामुपचारो न भवति यथाशास्त्रम् । कस्मादिति चेद्ब्रूमः । स्नेहादिविधौ द्रव्यं प्रधानम् । तच्च यथादेशर्तुकालादिविशेषेण वीर्यादिसंपन्नमन्यथा वा । पुरा चिकित्साशास्त्राध्ययनाध्यापनयोर्यथाशास्त्रक्रमपरम्पराऽऽसीत् । अधुना न वर्तते सा परम्परा स क्रमश्च । विलयं च गतं महौषधीनां द्रव्याणां च ज्ञानम् । नोपलभ्यन्ते तानि द्रव्याणि । तेषामभावे नानाविधान्यल्पवीर्याणि द्रव्याणि व्याप्रियन्ते ।

एतत्सर्वं विचिन्त्य योगरत्नाकरकारेण नानाप्रबन्धेभ्योऽनुभवसिद्धान्प्रयोगान्महाराष्ट्रोपलभ्यद्रव्यसाध्यानुद्धृत्यायं योगरत्नाकरग्रन्थो निर्मितः । सोऽयमर्वाचीनोऽप्यनुभवसिद्धतया सुलभप्रयोगतया च योग्य इत्यानन्दाश्रमग्रन्थमालायां संनिवेशितः । एवं विदुषामादरमर्हतीति मन्यामहे । अत्रानिर्णीतं विषयं परित्यज्य सर्वसंमतान्सुलभाञ्शास्त्रार्थान्प्रयोगांश्च स्वीकृत्याऽऽयुर्वेदप्रणीतांश्चिकित्सामार्गान्दर्शयति । न संकलितोऽस्मिन्ग्रन्थे द्विविधचिकित्साक्रमः । किं तु शस्त्रक्रियां परिहाय स्नेहादिक्रियासाध्यचिकित्सैवात्र प्रतिपादिता । तत्र च ज्वरचिकित्सादयो वाजीकरणान्ताः सर्वेऽपि प्रयोगाः प्रामाणिकसुलभद्रव्यसाध्या एवाङ्गीकृत्य क्रमेण निरूपिताः । आदौ विघ्नविघाताय मङ्गलं विरच्य दिनचर्यां रात्रिचर्यामृतुचर्यां च कथयित्वा पथ्यापथ्यादि निर्णीय द्रव्याणां

गुणदोषान्विविच्यौषधीनां संग्रहस्य शुद्धीकरणस्य च मार्गं प्रतिपाद्य ज्वरातिसारादिव्याधीनां क्रमेण निदानं च निरूप्य काष्ठौषधीनां स्वरसकल्कफाण्टहिमकाथादिकं चूर्णगुटिकास्नेहतैलगुग्गुलासवरसादींश्च ग्रन्थकृदत्र यथायथं निरूपयति । सोऽयं सुबोधः प्रामाणिकः संग्रहो भिषजां मार्गदर्शको भूत्वाऽऽनन्दाश्रमस्थापनाश्रमं सफली कुर्यादित्येव प्रार्थना ।

'कुण्टे' इत्युपाह्वस्य—

अण्णाशर्मणः

---

द्वितीयाङ्कनावृत्तिसमये वे० शा० रा० रा० "गणेश रघुनाथ शास्त्री शेण्डे" इत्येतैः कृतेन सूचनसाहाय्येन तेषामुपकारभारं वहति—

आनन्दाश्रमसंस्थाव्यवस्थापकः

हरि नारायण आपटे.

---

## आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथ योगरत्नाकरस्य पुस्तकानि येभ्यः शुद्धीकरणार्थं प्राप्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रदर्श्यन्ते ।

क. इति संज्ञितम्—पुण्यपत्तननिवासिनां 'पुरंदरे' इत्युपाह्वानां श्रीमतां रा. रा. अप्पासाहेब इत्येतेषाम् ।

ख. इति संज्ञितम्—पुण्यपत्तननिवासिनां वे. शा. सपन्नानां 'दाते' इत्युपाह्वानां सखारामशास्त्रिणाम् । लेखनकालः शके १७०१

ग. इति संज्ञितम्—पुण्यपत्तननिवासिनां 'नगरकर' इत्युपाह्वानां श्रीमतां 'भाऊसाहेब' इत्येतेषाम् । लेखनकालः शके १७१४

घ. इति संज्ञितम्—वे० रा० रा० 'लागवणकर' इत्युपाह्वानां 'हरभट्ट' इत्येतेषाम् । लेखनकालः शके १६६८

ङ. इति संज्ञिम्—वैराजक्षेत्रनिवासिनां श्रीमतां 'गाडगीळ' इत्युपाह्वानां 'गङ्गाधरराव' इत्येतेषाम् ।

च. इति संज्ञितम्—पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीमतां शास्त्रज्ञानां 'रानडे' इत्युपाह्वानां 'बण्डू नाना' इत्येतेषाम् । लेखनकालः शके १७७१

छ. इति संज्ञितम्—पुण्यग्रामनिवासिनां 'माटे' इत्युपाह्वानां वे० शा० संपन्नानां बालशास्त्रिणाम् ।

# अथ योगरत्नाकरस्थविषयाणामकारादिवर्णानुक्रमणिका ।

समाप्तेयं योगरत्नाकरग्रन्थस्य विषयानुक्रमणी ।

॥ श्रीः ॥

# अथ योगरत्नाकरः ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीनृसिंहाय नमः । शिवं हरिं विधातारं तत्पत्नीं तत्सुतान्गुरून् । नत्वा समस्तप्रत्यूहशान्तये मङ्गलाय च ॥ १ ॥ अम्बरो जलदश्चैव आतुरस्य चिकित्सकः । त्रयस्ते स्वर्गमायान्ति विना यज्ञेन भारत ॥२॥ रोगपङ्कार्णवे मग्नं यः समुद्धरते नरम् । कस्तेन न कृतो धर्मः कां च पूजां न सोऽर्हति ॥ ३ ॥ वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञश्च चतुर्थकः । द्रष्टव्याः प्रातरेवैते नित्यं श्रेयोविवृद्धये ॥ ४ ॥ गतश्रीर्गणकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान् । गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणान्द्वेष्टि भारत ॥ ५ ॥ ज्यौतिषं व्यवहारं च प्रायश्चित्तं चिकित्सितम् । विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥६॥ क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः । कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ ७ ॥ जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते । तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमसुरार्चनैः ॥८॥ व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ९ ॥ अग्निमूलं बलं पुंसां रेतोमूलं च जीवितम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वह्निं शुक्रं च रक्षयेत् ॥ १० ॥ जातमात्रश्चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः । वह्निशस्त्रविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥ ११ ॥ निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनाऽऽयाति हेतुना । दोषैर्मार्गीकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ १२ ॥ यावत्कण्ठगतप्राणस्तावत्कार्या प्रतिक्रिया । कदाचिद्दैवयोगेन दृष्टारिष्टोऽपि जीवति ॥ १३ ॥ यथाशास्त्रं तु निर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥ १४ ॥ पुण्यैश्च भेषजैः शान्तास्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः । विज्ञेया दोषजास्त्वन्ये केवला वाऽथ संकराः ॥ १५ ॥ औषधं मङ्गलं मन्त्रम(न्त्रो ह्य)न्याश्च विविधाः क्रियाः । यस्याऽऽयुस्तत्र सिध्यन्ति न सिध्यन्ति गतायुषि ॥ १६ ॥ विकारनामाकुशलो न जिह्रीयात्कदाचन । न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ १७ ॥ नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः । अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ १८ ॥ रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः कर्म भिषक्कुर्याज्ज्ञानपूर्वं विचक्षणः ॥ १९ ॥ मूर्खश्चोरस्तथा

---

क. 'स्तस्य त्रि' ।

म्लेच्छो ब्रह्मघ्नो मत्स्यघातकी। द्वेष्टा च ग्रामकूटश्च बन्धकी मांसविक्रयी॥२०॥ एतांस्तु व्याधिना ग्रस्तान्न कुर्याच्छमनक्रियाम्। तेषां जीवाप्तिसंदाता वैद्यो भवति पापभाक्॥ २१॥ दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम्। रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः॥ २२॥

## अथ पादचतुष्टयम्।

भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम्। चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम्॥ १॥ दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक्। बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधम्॥ २॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान्परिचारकः। आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि॥ ३॥

## अथ दूतपरीक्षा।

दूतस्य[1] प्रश्नाक्षरयोगसंख्या त्रिघ्नाष्टभाज्या प्रवदन्ति शेषे[2]। समे च मृत्युर्विषमे च नैव विलोक्य वैद्याः खलु प्रश्नकाले॥ १॥ दूतो रक्तकषायकृष्णवसनो दण्डी जटी मुण्डितस्तैलाभ्यक्तवपुर्भयंकरवचा दीनोऽश्रुपूर्णेक्षणः। भस्माङ्गारकपालपाशमुशली सूर्येऽस्तगे व्याकुलो यः शून्यस्वरसंस्थितो गदवतो दूतस्तु कालानलः॥ २॥ स्वज्ञातिः श्वेतवस्त्रो द्रविणयुतकरः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा ताम्बूलास्यः सुशीलः शुभवचनवदः स्यात्प्रशस्तोऽत्र दूतः॥ ३॥ संध्याकाले तथा रात्रौ स्नानभोजनसंगमे। विपरीतेषु कालेषु न गच्छेत्तत्र बुद्धिमान्॥ ४॥ न सुप्याद्रोगिसदने न भुञ्जीयात्कदाचन। विनाऽऽह्वानं न गच्छेच्च न ब्रूयान्मरणं भिषक्॥ ५॥

## अथ शकुनाः।

छत्रं गौर्द्विजकन्यकामिषसुरापण्याङ्गनारोचनं[3] माङ्गल्यं नृपवाजिवारणदधिस्तोत्रादिपाठः शुभः। संगीतं करुणाभयानकमहारौद्रैर्विहीनं[4] स्मरक्रीडाभावमनोहरं[5] किमपि चेद्भालानि सद्योगिनः॥ १॥ मार्गच्छेदो हि मार्जारगोधासरटवानरैः। रोगी[6] द्वाराऽभिनिर्गच्छेन्मङ्गलं तदमङ्गलम्॥ २॥ पुंनामा वामतः श्रेष्ठो[7] गजखेचरवर्जितः[8]। स्त्रीनामा दक्षिणे श्रेष्ठः शिवाश्यामाविवर्जितः[9]॥ ३॥ दुर्गा काकस्तथा श्वान उलूकखरजम्बुकाः। निर्गमे वामतः श्रेष्ठाः प्रवेशे दक्षिणाः शुभाः॥ ४॥

---

१ घ. वञ्चको। २ ख. शेषम्। ३ क. °चनं मा°। ४ ख. य. करुणा°। ५ ख. ग. घ. स्मरन्क्रीडा°। ६ ख. ग. रोगिद्वा°। ७ ख. ग. घ. ङ. श्रेष्ठा। ८ ख. ग. घ. ङ. °र्वर्जिताः। स्त्री°। ९ ख. °र्जिताः। दु°।

## अथ रोगिणामष्ट स्थानानि लक्षयेत् ।

रोगाक्रान्तशरीरस्य स्थानान्यष्टौ निरीक्षयेत् । नाडीं मूत्रं मलं जिह्वां शब्दं स्पर्शं दृगाकृती ॥ १ ॥ दोषकोपे घनेऽल्पे च पूर्वं नाडीं परीक्ष्य च । अन्ते चाऽऽदौ स्थितिस्तस्या विज्ञेया भिषजा स्फुटम् ॥ २ ॥ यथा वीणागता तन्त्री सर्वान्रोगान्प्रभाषते । तथा हस्तगता नाडी सर्वान्रोगान्[१]प्रभाषते ॥ ३ ॥ सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः । तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधा-हितसेवनम् ॥ ४ ॥ निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलेक्ष्यते[२] । आदौ सर्वेषु रोगेषु नाडीजिह्वाक्षिमूत्रतः ॥ ५ ॥ परीक्षां कारयेद्वैद्यैः[४] पश्चाद्रोगं[५] चिकि-त्सयेत् । नाड्या मूत्रस्य जिह्वाया लक्षणं यो न विन्दति ॥ ६ ॥ मारय-त्याशु वै जन्तुं स वैद्यो न यशो भजेत् । लक्षयित्वा देशकालौ ज्ञात्वा रोगब-लाबलम् ॥ ७ ॥ चिकित्सामारभेद्वैद्यो यशः कीर्तिमवाप्नुयात् ॥ ८ ॥

## अथ नाडीपरीक्षा ।

नाडीमङ्गुष्ठमूलाधः स्पृशेद्दक्षिणके करे । ज्ञानार्थं रोगिणो वैद्यो निजदक्षि-णपाणिना ॥ १ ॥ स्थिरचित्तः प्रशान्तात्मा मनसा च विशारदः । स्पृशेद-ङ्गुलिभिर्नाडीं जानीयाद्दक्षिणे करे ॥ २ ॥ प्रायः स्फुटा भवति वामकरे वधूनां पुंसां च दक्षिणकरे तदियं परीक्ष्या । ईषद्वि चाऽऽनतकरं विततांगुलीकं बाहुं प्रसार्य रहितं परिपीडनेन ॥ ३ ॥ ईषद्विनम्रकृतकूर्परवामभागे हस्ते प्रसारितसदङ्गुलिसंधिके च । अङ्गुष्ठमूलपरिपश्चिमभागमध्ये नाडीं प्रभात-समये प्रहरं परीक्ष्य ॥ ४ ॥ वारत्रयं परीक्षेत धृत्वा धृत्वा विमोचयेत् । विमृश्य बहुधा बुद्ध्या रोगव्यक्तिं विनिर्दिशेत् ॥ ५ ॥ अङ्गुलित्रितये स्पृष्ट्वा क्रमाद्दोषत्रयोद्भवाम् । मन्दां मध्यगतिं तीक्ष्णां त्रिभिर्दोषैस्तु लक्षयेत् ॥ ६ ॥ वातं पित्तं कफं द्वंद्वं त्रितयं सांनिपातिकम् । साध्यासाध्यविवेकं च सर्वं नाडी प्रकाशयेत् ॥ ७ ॥ स्नायुर्नाडी ततो हंसी धमनी धरणी धरा । तन्तुकी जीवनज्ञाना शब्दाः पर्यायवाचकाः ॥ ८ ॥ सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य तथा स्नेहावगाहिनः । क्षुत्तृषार्तस्य सुप्तस्य नाडी सम्यङ्न बुध्यते ॥ ९ ॥ अङ्गु-ष्ठमूलभागे या धमनी जीवसाक्षिणी । तच्चेष्टया सुखं दुःखं ज्ञेयं कायस्य पण्डितैः ॥ १० ॥ स्त्रीणां भिषग्वामहस्ते पादे वामे च यत्नतः । शास्त्रेण संप्रदायेन तथा स्वानुभवेन वै ॥ ११ ॥ परीक्षा रत्नवच्चास्यास्त्वभ्यासादेव

---

१ ख. ग. घ. ङ. °न्प्रकाशयेत् । स° । २ ङ. °लभ्यते । ३ घ. परीक्ष्य । ४ ङ. °द्वैद्यः प° । ५ ख. °द्रोगी चि° । ६ ख. ग. घ. ङ. लभेत् । ७ ख. ग. घ. ङ. °षद्विनामित° । ८ ख. प्रकाशते ।

जायते । वातनाडी भवेद्ब्रह्मा पित्तनाडी च शंकरः ॥ १२ ॥ श्लेष्मनाडी भवेद्विष्णुस्त्रिदेवा नाडिसंस्थिताः । अग्रे वातवहा नाडी मध्ये वहति पित्तला । अन्ते श्लेष्मविकारेण नाडी ज्ञेया बुधैः सदा ॥ १३ ॥ सर्पजलौकादिगतिं वदन्ति विबुधाः प्रभञ्जने नाडीम् । पित्तेन काकलावकमण्डूकादेस्तथा चपलाम् ॥ १४ ॥ राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः । कुक्कुटस्य गतिं धत्ते धमनी कफसङ्गिनी ॥ १५ ॥ मुहुः सर्पगतिं नाडीं मुहुर्भेकगतिं तथा । वातपित्तसमुद्भूतां तां वदन्ति विचक्षणाः ॥ १६ ॥ सर्पहंसगतिं तद्वद्वातश्लेष्मवतीं वदेत् । हरिहंसगतिं धत्ते पित्तश्लेष्मान्विता धरा ॥ १७ ॥ काष्ठकुट्टो यथा काष्ठं कुट्टते चातिवेगतः । स्थित्वा स्थित्वा गता नाडी संनिपाते भवेद्ध्रुवम् ॥ १८ ॥ वृद्धहारीतात्—स्पन्दते चैकमानेन त्रिंशद्वारं यदा धरा । स्वस्थानेन तदा नूनं रोगी जीवति नान्यथा । स्थित्वा स्थित्वा वहति या सा ज्ञेया प्राणघातिनी ॥ १९ ॥ मन्दं मन्दं शिथिलशिथिलं व्याकुलं व्याकुलं वा स्थित्वा स्थित्वा वहति धमनी याति सूक्ष्मा च सूक्ष्मा । नित्यं स्कन्धे स्फुरति पुनरप्यङ्गुलीः संस्पृशेद्वा भावैरेवं बहुविधतरैः संनिपातादसाध्या ॥ २० ॥ तस्य मृत्युं विजानीयाद्यस्येदं नाडिलक्षणम् ॥ २१ ॥ पूर्वं पित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्माणमाबिभ्रतीमत्यन्तं भ्रमणं मुहुर्विदधतीं चक्रादिरूढामिव । भीष्मत्वं दधतीं कलासु पतितां सूक्ष्मत्वमातन्वतीं नो साध्यां धमनीं वदन्ति मुनयो नाडीगतिज्ञानिनः ॥ २२ ॥ गम्भीरा या भवेन्नाडी सा भवेन्मांसवाहिनी । ज्वरवेगेन(ण) धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ॥२३॥ कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिन्ताभयप्लुता । मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ॥ २४ ॥ असृक्पूर्णा भवेत्सोष्णा गुर्वी सामा गरीयसी । लघ्वी वहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ॥ २५ ॥ चपला क्षुधितस्यापि तृप्तस्य वहति स्थिरा । मरणे डमरुकस्य भवेदेकदिनेन च ॥ २६ ॥ कम्पते स्पन्दतेऽत्यन्तं पुनः स्पृशति चाङ्गुलीः । तामसाध्यां विजानीयान्नाडीं दूरेण वर्जयेत् ॥ २७ ॥ स्थिरा नाडी भवेद्यस्य विद्युद्द्युतिरिवेक्ष्यते । दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये मृत्युरेव च ॥ २८ ॥ शीघ्रा नाडी मलोपेता शीतला वाऽथ दृश्यते । द्वितीये दिवसे मृत्युर्नाडीं[२] ज्ञेया विचक्षणैः ॥ २९ ॥ मुखे नाडी वहेत्तीव्रा कदाचिच्छीतला वहेत् । आयाति पिच्छिलः स्वेदः सप्तरात्रं न जीवति ॥ ३० ॥ देहे शैत्यं मुखे श्वासो नाडी तीव्रा विदाहवत् । मासार्धं जीवितं तस्य नाडीविज्ञानभाषितम् ॥ ३१ ॥ मुखे नाडी यदा नास्ति मध्ये शैत्यं बहिः क्लमः[३] । यदा

१ ख. तथा । २ ख. ग. घ. ङ. 'डी विज्ञानभाषिणः ॥ मु' । ३ म. क्रमः ।

मन्दा भवेन्नाडी त्रिरात्रं नैव जीवति ॥ ३२ ॥ अतिसूक्ष्मा च वेगा च शीतला च भवेद्यदि । तदा वैद्यो विजानीयाद्रोगिणं च गतायुषम् ॥ ३३ ॥ विद्युद्द्युतिमिता नाडी दृश्यते च न दृश्यते । अकालविद्युत्पातेन स गच्छेद्यमशासनम् ॥ ३४ ॥ तिर्यगुष्णा च या नाडी सर्पगा वेगवत्तरा । कफपूरितकण्ठस्य जीवितं तस्य दुर्लभम् ॥ ३५ ॥ चैलाञ्चलितवेगा च नासिकाधारसंयुता । शीतला दृश्यते या च याममध्ये च मृत्युदा ॥ ३६ ॥ दृश्यते चरणे नाडी करे नैवाभिदृश्यते । मुखं विकसितं यस्य तं दूरं परिवर्जयेत् ॥ ३७ ॥ वातपित्तकफाश्चापि त्रयो यस्यां समाहिताः । कृच्छ्रसाध्यामसाध्यां वा प्राहुर्वैद्यविशारदाः ॥ ३८ ॥ वक्रा च चपला शीतस्पर्शा वातज्वरे भवेत् । द्रुता च सरला दीर्घा शीतपित्तज्वरे भवेत् ॥ ३९ ॥ मन्दा च सुस्थिरा शीता पिच्छिला श्लेष्मतो भवेत् । वक्रा च ईषच्चपला कठिना वातपित्तजा ॥ ४० ॥ ईषच्च दृश्यते स्पष्टा मन्दा स्याच्छ्लेष्मवातजा । सूक्ष्मा शीता स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ॥ ४१ ॥ हंसगा चैव या नाडी तथैव गजगामिनी । मुखं प्रशस्तं च भवेत्तस्याऽऽरोग्यं भवेत्सदा ॥४२॥ यो रोगिणः करं स्पृष्ट्वा स्वकरं क्षालयेद्यदि । रोगास्तस्य विनश्यन्ति पङ्कः प्रक्षालनाद्यथा ॥४३॥

इति नाडीपरीक्षा ॥

## अथ मूत्रपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि मूत्रस्य च परीक्षणम् । येन विज्ञातमात्रेण रोगचिह्नं प्रकाश्यते ॥ १ ॥ निशान्त्ययामे घटिकाचतुष्टये उत्थाप्य वैद्यः किल रोगिणं च । मूत्रं धृतं काचमये च पात्रे सूर्योदये तत्सततं परीक्ष्यम् ॥२॥ तस्याऽऽद्यधारां परिहृत्य मध्यधारोद्भवं तत्परिधारयित्वा । सम्यक्परिज्ञाय गदस्य हेतुं कुर्याच्चिकित्सां सततं हिताय ॥ ३ ॥

## अथ दोषत्रयलक्षणानि ।

वाते च पाण्डुरं मूत्रं सफेनं कफरोगिणः । रक्तवर्णं भवेत्पित्ते द्वंद्वजे मिश्रितं भवेत् । संनिपाते च कृष्णं स्यादेतन्मूत्रस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥ अन्यच्च—परीक्षा विधिवत्कार्या रोगिमूत्रस्य तत्त्वतः । तृणेन दापयेत्तैलबिन्दुं तत्रातिलाघवात् ॥ ५ ॥ विकासितं तैलमथाऽऽशु मूत्रे साध्यः स रोगी न विकासितं चेत् ॥ स्यात्कष्टसाध्यस्तलगे त्वसाध्यो नागार्जुनेनैव कृता परीक्षा ॥ ६ ॥ चर्पटतः—

---

१ ख. ग. 'द्रुद्रोगिणो ना' । २ ख. ग. 'म् ॥ चलाचलि' । ३ ख. ग. घ. ङ. समाश्रिताः । ४ ख. ग. घ. ङ. 'सि चेत्तैल' ।

नीलं च रूक्षं कुपिते च वायौ पीतारुणं तैलसमं च पित्ते । स्निग्धं कफे पल्वलवारितुल्यं स्निग्धोष्णरक्तं रुधिरप्रकोपे ॥ ७ ॥ मातुलुङ्गरसाभासं सौवीराभं जलोपमम् । प्रपाकरहितानां च मूत्रं चन्दनसंनिभम् ॥ ८ ॥ अजीर्णप्रभवे रोगे मूत्रं तण्डुलतोयवत् । नवज्वरे धूम्रवर्णं बहुमूत्रं प्रजायते ॥ ९ ॥ पित्तानिले धूम्रजलाभमुष्णं श्वेतं मरुच्छ्लेष्मणि बुद्बुदाभम् । तच्छ्लेष्मपित्ते कलुषं सरक्तं जीर्णज्वरेऽसृक्सदृशं च पीतम् । स्यात्संनिपातादपि मिश्रवर्णं तूर्णं विधिज्ञेन विचारणीयम् ॥१०॥ पूर्वाशां वर्धते बिन्दुर्यदा शीघ्रं सुखी भवेत् । दक्षिणाशां ज्वरो ज्ञेयस्तथाऽऽरोग्यं क्रमाद्भवेत् ॥११॥ उत्तरस्यां यदा बिन्दोः प्रसरः संप्रजायते । आ(अ)रोगिता तदा नूनं पुरुषस्य न संशयः ॥१२॥ वारुण्यां प्रसरेद्बिन्दुः सुखारोग्यं तदाऽऽदिशेत् । ऐशान्यां वर्धते बिन्दुर्ध्रुवं मासेन नश्यति ॥ १३ ॥ आग्नेय्यां तु तथा ज्ञेयं नैर्ऋत्यां प्रसरेद्यदि । छिद्रितश्च भवेत्पश्चाद्ध्रुवं मरणमेव च ॥१४॥ वायव्यां प्रसरेद्बिन्दुः सुधयाऽपि विनश्यति । विकाशितं हलं कूर्मं सैरिभाकारसंयुतम् ॥१५॥ करण्डमण्डलं वाऽपि शिरोहीनतरं तथा । गात्रखण्डं च शस्त्रं च खड्गं मुशलपट्टिशम् ॥ १६ ॥ शरं च लगुडं चैव तथैव त्रिचतुष्पथम् । बिन्दुरूपं नरो दृष्ट्वा न कुर्वीत क्रियां क्वचित् ॥१७॥ हंसकारण्डताडागं कमलं गजचामरम् । छत्रं वा तोरणं हर्म्यं सुपूर्णं दृश्यते यदि ॥१८॥ अरोगिता ध्रुवं ज्ञेया तदा कुर्यात्प्रतिक्रियाम् । तैलबिन्दुर्यदा मूत्रे चालनीसदृशो भवेत् ॥ १९ ॥ कुलदोषो ध्रुवं ज्ञेयः प्रेतदोषसमुद्भवः । नराकारं प्रजायेत किंवा स्यान्मस्तकद्वयम् । भूतदोषं विजानीयाद्भूतविद्यां तदाऽऽचरेत् ॥ २० ॥ मञ्जिष्ठाभं धूम्रवर्णं च नीलं स्निग्धं मूत्रं वारितुल्यं च शीतम् । ज्ञात्वा चित्ते बुद्धिमान्मानुषाणां कुर्यात्त्वन्तर्भेषजं रोगिणां च ॥ २१ ॥ सर्पाकारं भवेद्वाताच्छत्राकारं तु पित्ततः । मुक्ताकारं बलासात्स्यादेतन्मूत्रस्य लक्षणम् ॥ २२ ॥ इति मूत्रपरीक्षा ।

## अथ मलपरीक्षा ।

रुद्रतन्त्रात्—वातान्मले तु दृढता शुष्कता चापि जायते । पीतता जायते पित्ताच्छुक्लता श्लेष्मतो भवेत् ॥ १ ॥ संनिपाते च सर्वाणि लक्षणानि भवन्ति हि । त्रुटितं फेनिलं रूक्षं धूमलं वातकोपतः । वातश्लेष्मविकारे च जायते कपिशं मलम् ॥ २ ॥ बद्धं सुत्रुटितं पीतश्यामं पित्तानिलाद्भवेत् । पीतश्यामं श्लेष्मपित्तादीषत्सान्द्रं च पिच्छिलम् ॥ ३ ॥ श्यामं त्रुटितपीताभं बद्धश्वेतं त्रिदोषतः । दुर्गन्धः शीतलश्चैव विष्ठोत्सर्गो यदा भवेत् ॥ ४ ॥ तदा जीर्णं

---

१ क० 'यदार्द्रं च ।

मलं वैद्यैर्दोषज्ञैः परिभण्यते । कपिलं गुटियुक्तं च यदि वर्चोऽवलोक्यते ॥५॥ प्रक्षीणमलदोषेण दूषितः परिकथ्यते । सितं महत्पूतिगन्धं मलं ज्ञेयं जलोदरे ॥ ॥ ६ ॥ श्यामं क्षये त्वामवति पीतं सकटिवेदनम् । अतिकृष्णं चातिशुभ्रमतिपीतं तथाऽरुणम् ॥ ७ ॥ मरणाय मलं किंतु भृशोष्णं मृत्यवे ध्रुवम् ॥ अन्यच्च—वातस्य च मलं कृष्णं ततः पित्तस्य पीतविट् । रक्तवर्णं मलं किंचिन्मलं श्वेतं कफोद्भवम् ॥ ८ ॥ आमं वा श्लेष्मजं प्राहुर्मिश्रितं द्वंद्वजं वदेत् । अपक्वं स्यादजीर्णे तु पक्वं स्वच्छमलं भवेत् ॥ ९ ॥ अत्यग्नौ पीडितं शुष्कं मन्दाग्नौ तु द्रवीकृतम् । दुर्गन्धं चन्द्रिकायुक्तमसाध्यं मललक्षणम् ॥ १० ॥

इति मलपरीक्षा ।

## अथ शब्दपरीक्षा ।

गुरुस्वरो भवेच्छ्लेष्मा स्फुटवक्ता च पित्तलः । उभाभ्यां रहितो वातः स्वरतश्चैव लक्षयेत् ॥ १ ॥ इति शब्दपरीक्षा ॥

## अथ स्पर्शपरीक्षा ।

पित्तरोगी भवेदुष्णो वातरोगी च शीतलः । आर्द्रतः स भवेच्छ्लेष्मा स्पर्शतश्चैव लक्षयेत् ॥ १ ॥ इति स्पर्शपरीक्षा ॥

## अथ रूपपरीक्षा ।

विभुत्वादाशुकारित्वाद्बलित्वादन्यकोपनात् । स्वातन्त्र्याद्बहुरोगत्वाद्दोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥ १ ॥ प्रायस्त एव पवनाध्युषिता मनुष्या दोषात्मकाः स्फुटितधूसरकेशगात्राः । शीतद्विषश्चलधृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टासौहार्ददृष्टिगतयोऽपि बहुप्रलापाः ॥ २ ॥ पित्तं वह्निर्वह्निजं वा यदस्मात्पित्तोद्रिक्तस्तीव्रतृष्णाबुभुक्षः । गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताङ्घ्रिवक्त्रः शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥ ३ ॥ श्लेष्मा सोमः श्लेष्मलस्तेन सौम्यो गूढस्निग्धश्लिष्टसंध्यस्थिमांसः । क्षुत्तृड्शोकक्लेदघर्मैरतप्तो बुद्ध्या युक्तः सात्त्विकः सत्यसंधः ॥ ४ ॥ इति रूपपरीक्षा ।

## अथ दृक्परीक्षा ।

रूक्षा धूम्रा तथा रौद्रा चला चान्तर्ज्वलत्यपि । दृष्टिर्यदा तदा वातरोगं रोगविदो जगुः ॥ १ ॥ दीपद्वेषि च संतप्तं पीतं पित्तेन लोचनम् । जलार्द्रं ज्योतिषा हीनं स्निग्धं मन्दं कफेन तत् ॥ २ ॥ द्वंद्वदोषे भवेन्मिश्रं तूर्णं तूर्णं विलोचनम् । श्यामवर्णं च निर्भुग्नं तन्द्रामोहसमन्वितम् ॥ ३ ॥ रौद्रं च रक्तवर्णं च भवेच्चक्षुस्त्रिदोषतः । एकं चक्षुर्यदा भीमं द्वितीयं मीलितं भवेत् ॥ ४ ॥ त्रिभिर्दिनैस्तदा रोगी स याति यममन्दिरम् । ज्योतिर्विहीनं सहसा रोगिणो

यस्य लोचनम् ॥ ५ ॥ ईषत्कृष्णं स नियतं प्रयाति यमशासनम् । सरक्तं कृष्णवर्णं च रौद्रं च प्रेक्षते यदा ॥ ६ ॥ इति लिङ्गैर्विजानीयान्मृत्युरेव न संशयः । एकदृष्टिरचैतन्यो भ्रमन्स्फुरिततारकः । एकरात्रेण नियतं परलोकपथं व्रजेत् ॥ ७ ॥ यामलात्—शुष्कास्यः श्यामकोष्ठोऽप्यसितरदततिः शीतनासाप्रदेशः शोणाक्षश्चैकनेत्रो लुलितकरपदः श्रोत्रपातित्वयुक्तः । शीतश्वासोऽथ चोष्णश्वसनसमुदयः शीतगात्रप्रकम्पः सोद्वेगो निष्प्रपञ्चः प्रभवति मनुजः सर्वथा मृत्युकाले ॥ ८ ॥ इति दृक्परीक्षा ।

## अथाऽऽस्यपरीक्षा ।

वाते च मधुरास्यत्वं पित्ते च कटुकं तथा । मधुराम्लं कफे चैव सर्वलिङ्गं त्रिदोषजे । अजीर्णे घृतपूर्णं स्यात्कषायं चाग्निमान्द्यके ॥१॥ इत्यास्यपरीक्षा।

## अथ जिह्वापरीक्षा ।

जिह्वा शीता खरस्पर्शा स्फुटिता मारुतेऽधिके । रक्ता श्यामा भवेत्पित्ते कफे शुभ्राऽतिपिच्छिला ॥ १ ॥ कृष्णा सकण्टका शुष्का संनिपाताधिके तु सा । मिश्रिते मिश्रिता ज्ञेया सर्वलक्षणवर्जिता ॥ २ ॥ इति जिह्वापरीक्षा ।

## अथ कालज्ञानम् ।

अभ्रैर्लक्षितलक्षणेन पयसा पूर्णेन्दुना भानुना पूर्वादक्षिणपश्चिमोत्तरदिशं षट्त्रिद्विमासैककम् । छिद्रं पश्यति चेत्तदा दशदिनं धूमाकृतिं पश्चिमे ज्वालां पश्यति सद्य एव मरणं कालोचितज्ञानिनाम् ॥ १ ॥ अरुन्धतीं ध्रुवं चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आयुर्हीना न पश्यन्ति चतुर्थं मातृमण्डलम् ॥ २ ॥ अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमेव च । विष्णुस्तु भ्रूद्वयोर्मध्यो भ्रूद्वयं मातृमण्डलम् ॥ ३ ॥ नासाग्रं भ्रूयुगं जिह्वां मुखं चैव न पश्यति । कर्णघोषं न जानाति स गच्छेद्यममन्दिरम् ॥ ४ ॥ नवभ्रूः पश्चचक्षुश्च सप्तकर्णस्त्रिनासिका । जिह्वा च दिनमेकं तु कालचिह्नं दिने दिने ॥ ५ ॥ अकस्माच्च भवेत्स्थूलो ह्यकस्माच्च कृशो भवेत् । अकस्मादन्यथाभावः षण्मासैश्च विनश्यति ॥ ६ ॥ रसनायां कृष्णभावो मुखं कुङ्कुमसंनिभम् । जिह्वा स्वल्पखरस्पर्शा दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ७ ॥ स्वेदो ललाटे हिमवज्ज्वरस्य शीतार्दितस्यापि सुपिच्छिलस्य । कण्ठस्थितो यस्य न याति वक्षो*मार्गं यमस्यैति गृहं स मर्त्यः ॥ ८ ॥ रात्रौ दाहोऽभितपति दिवा जायते शीतलत्वं कण्ठे श्लेष्मा

* नूनमिति पाठान्तरम् ।

१ ख. पीता । २ ख. ग. घ. ङ. अभ्रैर्ल । ३ ख. ङ. पश्चिमे । ४ ख. °सिकम् ।

विरसवदनं कुङ्कुमाकारनेत्रे। जिह्वा कृष्णा वहति च सदा स्थूलसूक्ष्मा च नाडी तत्रैषज्यं स्मरणमधुना राम रामेति नाम्नः ॥ ९ ॥ सौम्या दृष्टिर्वदति विमलं हस्तपादौ सदोष्णौ स्वल्पो दाहः सुरसवदनं कोमला यस्य जिह्वा। नासाश्वासो वहति सरलः स्वेदहीनो ज्वरोऽसौ साध्यो रोगी भवति नियतं वैद्यभैषज्ययोग्यः ॥ १० ॥ इति कालज्ञानम्।

## अथ देशाः।

देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाङ्गलः स्वल्परोगदः। अनूपो विपरीतोऽस्मात्समः साधारणः स्मृतः ॥ १ ॥ जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणम्। साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ २ ॥ मतान्तरे— देशः प्रचुरपानीयो बहुवृक्षसमाकुलः। बहुवातकफव्याधिरनूप इति कथ्यते ॥ ३ ॥ स्वल्पोदकः स्वल्पवृक्षो बहुपित्तासृगामयः। कथ्यते जाङ्गलो देशस्ताभ्यां साधारणः परः ॥ ४ ॥ इति देशाः।

## अथ केषु मासेषु दोषत्रयप्रकोपः।

मार्गे पौषे तथा माघ आषाढे श्रावणेऽपि च। भाद्रे मासि चिकित्साज्ञैर्वातो राजा प्रकीर्तितः ॥ १ ॥ आश्विने कार्तिके मासे वैशाखज्येष्ठयोर्ध्रुवम्। सर्वशास्त्रविचारज्ञैः पित्तं राजा प्रकीर्तितः ॥ २ ॥ फाल्गुने चैत्रमासे च जन्तुपीडाकरो मतः। शीतलाम्बुसमुद्भूतः श्लेष्मा राजा प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥ इति केषु मासेषु दोषत्रयप्रकोपः।

## अथ केषु ऋतुषु दोषोत्पत्तिः।

हेमन्तवर्षाशिशिरेषु वायोः पित्तस्य तोयान्तनिदाघयोश्च। कफस्य कोपः कुसुमागमे च करोति यद्यद्विहितं तथैव ॥ १ ॥ इति ऋतुदोषोत्पत्तिः।

## अथ वातादिप्रकोपः।

संधारणाध्यशनजागरणोच्चभाषाव्यायामयानकटुतिक्तकषायरूक्षैः। चिन्ताव्यवायभयलङ्घनशीतशोकैर्वातः प्रकोपमुपयाति घनागमे च ॥ १ ॥ कट्वम्लमद्यलवणोष्णविदाहितीक्ष्णक्रोधातपानलभयश्रमशुष्कशाकैः। क्षाराद्यजीर्णविषमाशनभोजनैश्च पित्तं प्रकोपमुपयाति घनागमे च ॥ २ ॥ स्वप्नादिवा मधुरशीतलमत्स्यमांसगुर्वम्लपिच्छिलतिलेक्षुपयोविकारैः। स्निग्धातितृप्तिलवणोदकपानभक्ष्यैः श्लेष्मा प्रकोपमुपयाति तथा वसन्ते ॥ ३ ॥

---

१ ख. तथैषाम्। २ ग. घनात्यये।

## अथ दोषत्रयलक्षणानि ।

पारुष्यसंकोचनतोदशूलश्यावत्वमङ्गव्यथचेष्टभावान् । सुप्तत्वशीतत्वखरत्वशोषान्कर्माणि वायोः प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १ ॥ परिश्रमस्वेदविदाहरागवैगन्ध्यसंक्लेदविपाककोष्ठाः । प्रलापमूर्छाभ्रमपित्तदाहाः पित्तस्य कर्माणि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २ ॥ श्वेतत्वशीतत्वगुरुत्वकण्डूस्नेहोपदेहस्तिमितत्वलेपान् । उत्सेधसंक्लेदचिरक्रियां च कफस्य कर्माणि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३ ॥

## अथ दोषत्रयशमनम् ।

स्निग्धोष्मस्थिरवृष्यबल्यलवणस्वाद्वम्लतैलातपस्नानाभ्यञ्जनबस्तिमांसमदिरासंवाहनोद्वर्तनम् । स्नेहस्वेदनिरूहनस्यशयनस्थानोपनाहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तिं नयेत् ॥ १ ॥ तिक्तस्वादुकषायशीतपवनच्छायानिशावीजनज्योत्स्नाभूग्रहवारियन्त्रजलजस्त्रीगात्रसंस्पर्शनम् । सर्पिः क्षीरविरेकसेकरुधिरस्रावोपदेहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तिं नयेत् ॥ २ ॥ रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनं स्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागरजलक्रीडापदाघातनम् । धूमस्तापशिरोविरेकवमनं स्वेदापनाहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत् ॥ ३ ॥ अन्यच्च — कफं दुर्जनवत्तीक्ष्णैर्वातं स्नेहेन मित्रवत् । पित्तं जामातरमिव मधुरैः शीतलैर्जयेत् ॥ ४ ॥ कफप्रकोपे वमनं सनस्यं विरेचनं पित्तभवे विकारे । वातामये बस्तिविशोधनं च संसर्गजे च प्रविमिश्रमेतत् ॥ ५ ॥

## अथाहर्निशदोषत्रयप्रवर्तनम् ।

श्लेष्मा प्रायस्तु पूर्वाह्णे प्रदोषे च प्रवर्तते । पित्तं प्रायस्तु मध्याह्ने क्षपामध्ये प्रवर्तते ॥ १ ॥ अपराह्णेऽनिलः प्रायः पूर्वाह्णे च प्रवर्तते ॥

## अथाऽऽमव्याधिलक्षणम् ।

आलस्यतन्द्राहृदयाविशुद्धिदोषप्रवृत्त्याकुलमूत्रभावैः । गुरूदरत्वारुचिमुग्नताभिरामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति ॥ १ ॥

## अथ तत्प्रतीकारः ।

आमं जयेल्लङ्घनपञ्चकोललघ्वन्नरूक्षौदनतिक्तयूषैः । निरूहणैः स्वेदनपाचनैश्च संशोधनैरूर्ध्वमधस्तथा च ॥ १ ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. 'कोष्णपेयाम्' ।

## अथ वयोविचारः।

बाल्यमा षोडशाद्वर्षान्मध्यमा सप्ततेस्ततः। वृद्धत्वमूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

## अथ प्रकृतिः।

अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कृशपुरुषो धमनीततः प्रलापी। द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा वियति च गच्छति संभ्रमेण सुप्तः ॥ १ ॥ अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसंचयमित्रः। किंचिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥ २ ॥ मेधावी निपुणमतिर्विगल्भवक्ता तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्यः। सुप्तः सन्कनकपलाशकर्णिकारान्संपश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः ॥ ३ ॥ न भयात्प्रणमेदनतेष्वमृदुः प्रणतेष्वपि सान्त्वनदानपरः। भवतीह सदा व्यथितास्यगतिः स भवेदिह पित्तमयप्रकृतिः ॥ ४ ॥ शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलालिनीलकेशो लक्ष्मीवाञ्जलदमृदङ्गसिंहघोषः। सुप्तः सन्सकमलहंसचक्रवाकान्संपश्येदपि च जलाशयान्मनोज्ञान् ॥ ५ ॥ रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः स्निग्धच्छविः सत्त्वगुणोपपन्नः। क्लेशक्षमो मानयिता गुरूणां ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥ ६ ॥ द्वयोर्वा तिसृणां वाऽपि प्रकृतीनां तु लक्षणैः। ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरभिदर्शयेत् ॥ ७ ॥ विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते। तद्वत्प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥ ८ ॥

इति प्रकृतयः।

## अथाऽऽरोग्यलक्षणम्।

मङ्गलाचारसंपन्नपरिवारस्तथाऽऽतुरः। श्रद्धधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ १ ॥ सत्त्वलक्षणसंयुक्तो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु। चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

## अथ परिभाषा।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित्। अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥ मानं च द्विविधं प्रोक्तं कलिङ्गं मागधं तथा। कलिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥ त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः। त्रसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥ जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी विलोक्यते। षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥ तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः। यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो

---

१ ख. ग. घ. ङ. 'शद्भिः प°'।

गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥ षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधान्यकः । माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥ टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते । क्षुद्रभो वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥ कोलद्वयं तु कर्षः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका । अक्षः पिचुः पाणितलं किंचित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥ बिडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता । करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥ उदुम्बरं च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते । स्यात्कर्षाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ॥ १० ॥ शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका । प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते॥११॥ पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतश्च निगद्यते । प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥ अष्टमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका । शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ॥ १३ ॥ शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थश्चतुष्प्रस्थैस्तथाऽऽढकम् । भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःषष्टिपलैश्च तत् ॥ १४ ॥ चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणोऽर्मणः । उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञिताः ॥ १५ ॥ द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः । शूर्पाभ्यां च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥ द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः । चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥ पलानां द्विसहस्रं च भार एकः प्रकीर्तितः । तुला पलशतं ज्ञेया सर्वत्रैवं विनिश्चयः ॥ १८ ॥ माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् । राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥ गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः । द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां[३] तावन्मानं समं मतम् ॥ २० ॥ प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्द्रवार्द्रयोः । मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित्स्मृतम् ॥ २१ ॥ मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् । विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ॥ २२ ॥ यदौषधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते । तन्नाम्नैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ॥ २३ ॥ इति मागधपरिभाषा॥

## अथ कलिङ्गपरिभाषा ।

स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयो बलम् । प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥ १ ॥ यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ । अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसंमता ॥ २ ॥ यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः । यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते ॥ ३ ॥ माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्क्वचित् । स्याच्चतुर्माषकैः शाणः स

१ क. 'षको हे' । २ ख. ग. घ. ङ. 'धान्यको । मा' । ३ ग. 'णं तु द्रवा' ।

निष्कष्टङ्क उच्यते ॥ ४ ॥ गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषकः । चतुष्कर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ॥ चतुष्पलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ५ ॥ इति कलिङ्गपरिभाषा ॥

## अथ धान्यादिफलकन्दशाकगुणाः ।

श्वेता रक्ताः स्थूलसूक्ष्मा ये चान्ये शालयः शुभाः । स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ १ ॥ कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः । षष्टिका व्रीहिषु श्रेष्ठा गौराश्चासितगौरतः ॥ २ ॥ रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विड्वातकृद्यवः । संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ॥ ३ ॥ युगंधरस्त्रिदोषघ्नः स्वादुः पथ्यो रसायनः । मुद्गाढकीमसूरादि शिम्बिधान्यं विबन्धकृत् ॥ ४ ॥ कषायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु । मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ॥ ५ ॥ मुद्गस्तु पथ्यः संबुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् । वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनिप्रतूनिजित् ॥ ६ ॥ वरोऽत्र मुद्गोऽल्पेबलः कलायस्त्वतिवातलः । चणको वातलस्तद्वत्कुलत्थः कफवातहृत् ॥ ७ ॥ वास्तुकं ग्रहणीकुष्ठत्रिदोषार्शोहरं सरम् । तद्वल्लघुदला चिल्ली काचमाची च मेथिका ॥ ८ ॥ तन्दुलीयो हिमो रूक्षो विषपित्तास्रकासजित् । चाङ्गेरी कफवातास्रसंग्रहण्यतिसारजित् ॥ ९ ॥ हृद्यं पटोलं कृमिजित्स्वादु शीतं रुचिप्रदम् । पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ॥ १० ॥ फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनम् । पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ॥ ११ ॥ कारवेल्लं सतिक्तं स्याद्दीपनं कफजित्परम् । कर्कोटकं ज्वरश्वासदद्रुकुष्ठविषापहम् ॥ १२ ॥ वार्ताकं कफवातघ्नं किंचित्पित्तप्रकोपनम् । सरलं मूत्रलं प्रोक्तं बलकृद्बालमेव तत् ॥ १३ ॥ भेण्डी त्वम्लरसा सोष्णा ग्राहिका रुचिकारिका । बिम्बीफलं स्वादु शीतं स्तम्भनं लेखनं गुरु ॥ १४ ॥ पित्तास्रदाहशोफघ्नं वाताध्मानविबन्धकृत् । कूष्माण्डं बृंहणं शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् ॥ १५ ॥ बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् । पक्वं नातिहिमं स्वादु सारकं दीपनं लघु ॥ १६ ॥ बस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगदोषत्रयापहम् । मिष्टतुम्बीफलं वृष्यं कफपित्तहरं गुरु ॥ १७ ॥ कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासकफापहा । त्रपुसं मूत्रलं शीतं रूक्षं पित्तास्रकृच्छ्रजित् ॥ १८ ॥ तत्पक्वमुष्णमम्लं स्यात्पित्तलं कफवातजित् । कोशातकी लघुस्तिक्ता रूक्षाऽऽमाशयशोधिनी ॥ १९ ॥ शोफपाण्डूदरप्लीहकुष्ठार्शःकफपित्तजित् । तत्पत्रं भेदनं शीतं

---

१ ख. ग. घ. कौलित्था गु° । २ ख. ग. घ. ङ. °ल्पचलः । ३ ख. ग. कर्कोटजं । ४ ख. ग. घ. ङ. वृन्ताकं । ५ ख. ग. घ. ङ. तत्फलं ।

लघु मेहविशोषजित् ॥ २० ॥ शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा श्लेष्मवातहा । रुच्या बस्तिहिता नेत्र्या बद्धविट्क्रिमिशुक्रनुत् ॥ २१ ॥ चक्रवर्त्यभिधं शाकं गुणैर्वास्तुकवन्मतम् । सरं शीतं त्रिदोषघ्नं लघु दीपनपाचनम् ॥ २२ ॥ शाकं तु सर्षपोद्भूतं चक्षुर्घ्नं दाहि रोचनम् । बद्धविट्कं बद्धमूत्रं गुरूष्णं च त्रिदोषकृत् ॥ २३ ॥ कौसुम्भं स्वादु रूक्षोष्णं कफजित्पित्तलं लघु । चणकं शाकमुद्दिष्टं दुर्जरं कफवातकृत् ॥ २४ ॥ शिग्रुस्तीक्ष्णो लघुर्ग्राही वह्निदः कफवातजित् । तीक्ष्णोष्णो विद्रधिप्लीहव्रणघ्नश्चाम्लपित्तजित् ॥ २५ ॥ [ ग्रन्थान्तरे ]—मधुशिग्रुः कटुस्तिक्तः शोफघ्नो दीपनः सरः । तत्पत्रं वातपित्तघ्नं चक्षुष्यं स्वादु शीतलम् ॥ २६ ॥ शिग्रुजं कुसुमं स्वादु कफपित्तहरं गुरु । सकषायं गुरु ग्राहि चक्षुष्यं क्रिमिनाशनम् ॥ २७ ॥ सौभाञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तजित् । शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्मघ्नं दीपनं परम् ॥ २८ ॥ आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्यात्स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताः । शुष्का स्निग्धा स्वादुपाका कषाया कटुका लघुः ॥ २९ ॥ कदलीकुसुमं तिक्तं कषायं ग्राहि दीपनम् । उष्णवीर्यं बलासघ्नं तद्गुणं चास्फुटं दलम् ॥ ३० ॥ आगस्त्यपुष्पं शिशिरं चतुर्थज्वरशान्तिकृत् । नक्तान्ध्यनाशनं प्रोक्तं दीपनं श्लेष्मपित्तनुत् ॥ ३१ ॥ सतिक्तं कटुकं पाके कषायं वातलं मतम् । आगस्त्यशिम्बः सदृशो गुणैः पुष्पस्य दुर्जरः ॥ ३२ ॥ शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाढ्या लाक्षापुष्पातिमञ्जुला ॥ ३३ ॥ शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः । दोषत्रयास्रजिद्वर्ण्या तिक्ता कट्वी च पाचनी ॥ ३४ ॥ मूलकं बालकं रुच्यं वीर्योष्णं पाचनं लघु । महत्तदेव रूक्षोष्णं गुरु दोषत्रयप्रदम् ॥ ३५ ॥ सूरणो दीपनो रूक्षः कफार्शःक्रिमिजिल्लघुः । तद्वद्वन्यो विशेषेण कफघ्नो रक्तपित्तकृत् ॥ ३६ ॥ गर्जरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु । संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् ॥ ३७ ॥ शीतलः कदलीकन्दो ग्राही रूक्षोऽस्रपित्तजित् । ईषत्कषायः कफकृद्वातलः प्रदरे हितः ॥ ३८ ॥ रूक्षाऽतिपित्तकृद्गुर्वी वातला गौरवाकुची । तिक्ता नोदरिणां पथ्या ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥ ३९ ॥ क्षुपजं मरिचं रुच्यं दोषलं सर्वरोगकृत् । विशेषतः प्रमेहार्शोविकारेषु न शस्यते ॥ ४० ॥ बृहन्मरीचं क्षुपजं ततोऽप्यल्पतरं गुणैः । क्षीरा कर्कटिका त्वन्या राजकर्कटिका च सा ॥ ४१ ॥ सुदीर्घा राजिलफला वार्णैः कुलककर्कटी । बालुकं श्लेष्मलं स्वादु लघु भेदि च पित्तजित् ॥ ४२ ॥ मधुराम्लरसं पित्तरक्तजित्पक्वमुत्तमम् । अग्निदीप्तिकरं श्वेतं शाकुटममलं सरम् । दुर्नामक्रिमिमेहघ्नं कफपि-

१ ख. ग. घ. ङ. गृञ्जरं ।

षहरं परम् ॥ ४३ ॥ दुर्नामहृच्छ्यामलशाकुटं तु मन्दाग्निविण्मूत्रविबन्धहन्तृ । द्राक्षावालफलं कटूष्णविशदं पित्तास्रदोषप्रदं मध्यं चाम्लरसं रसान्तरगतं रुच्यातिवह्निप्रदम् । पक्कं चेन्मधुरं तथाऽम्लसहितं तृष्णास्रपित्तापहं पक्कं शुष्कतमं श्रमार्तिशमनं संतर्पणं पुष्टिदम् ॥ ४४ ॥ द्राक्षा पक्का सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरुः । हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातवान्तास्रकामलाः ॥ ४५ ॥ कृच्छ्रास्रपित्तसंमोहदाहशोषमदात्ययान् । आमा स्वल्पगुणा गुर्वी सैवाम्ला रक्तपित्तजित् ॥ ४६ ॥ आम्रो ग्राही प्रमेहास्रकफपित्तव्रणाञ्जयेत् । तत्फलं बालमत्यम्लं रूक्षं दोषत्रयास्रकृत् ॥ ४७ ॥ बद्धास्थि तादृगेवोक्तं वातहारि च पित्तलम् । पक्कं तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं हृद्यं बलप्रदम् । गुरु वातहरं रुच्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ॥ ४८ ॥ संतर्पणो यः सकलेन्द्रियाणां बलप्रदो वृष्यतमश्च हृद्यः । स्त्रीषु प्रहर्षं प्रचुरं ददाति फलाधिराजः सहकार एव ॥४९॥ रसस्तस्य सरः स्निग्धो रोचनो बलवर्णकृत् । आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशकृत् ॥ ५० ॥ आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् । असृग्दोषहरं शीतं रुचिकृ[1]द्दातनाशनम् ॥ ५१ ॥ आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् । पनसं शीतलं पक्कं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ॥ ५२ ॥ बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् । आमं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ॥ ५३ ॥ ईषत्कषायं मधुरं तद्बीजं वातलं गुरु । तत्फलं च विकारघ्नं रुच्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥ ५४ ॥ कदली योनिदोषाश्मरक्तपित्तहरा हिमा । तत्कन्दः शीतलो बल्यः केश्यः पित्तकफास्रजित् ॥ ५५ ॥ तत्फलं मधुरं शीतं विष्टम्भि बलकृद्गुरु । स्निग्धं पित्ता[3]स्रहृद्दाहक्षतक्षयसमीरजित् ॥ ५६ ॥ बालं फलं मधुरमम्लमथो कषायं पित्तापहं शिशिररुच्यमथापि नालम् । पुष्पं तदप्यनुगुणं क्रिमिहारि कन्दं पर्णं च शूलशमनं कदलीभवं स्यात् ॥ ५७ ॥ रम्भापक्कफलं कषायमधुरं बल्यं च शीतं तथा पित्तं चास्रविमर्दनं गुरुतरं पथ्यं न मन्दानले । सद्यः शुक्रविवर्धनं क्रिमिहरं तृष्णापहं कान्तिदं दीप्ताग्नौ[2] सुखदं कफामयहरं संतर्पणं दुर्जरम् ॥ ५७ ॥ नारीकेलफलं शीतं दुर्जरं बस्तिशोधनम् । विष्टम्भि बृंहणं बल्यं वातपित्तास्रदाहजित् ॥ ५८ ॥ तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु । तत्पादपशिरोमज्जा शुक्रला वातपित्तजित् ॥ ५९ ॥ विशेषतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान् । तदप्यजीर्णं गुरुपित्तकारि विदाहि विष्टम्भि मतं भिषग्भिः ॥ ६० ॥ खर्जूरिकाफलं शीतं स्वादु स्निग्धं क्षु[4]दास्रजित् । बल्यं

---

१ ख. ग. घ. 'कृद्दाहना' । २ ख. ग. घ. ङ. 'पावर' । ३ ख. ग. घ. ङ. 'स्रग्दाह' ।
४ ख. ग. क्षुधास्र' ।

हन्ति मरुत्पित्तमदमूर्छामदात्ययान् ॥ ६१ ॥ तस्मात्स्वल्पगुणं ज्ञेयमन्यत्खर्जूरिकाफलम् । दाडिमं ग्राहि दोषघ्नं हृद्यं रोचनदीपनम् ॥ ६२ ॥ तद्वदामलकं पथ्यं मधुराम्लरसं सरम् । बदरं लघु संग्राहि रुच्यमुष्णं समीरजित् ॥ ६३ ॥ कफपित्तकरं तद्वत्कोमलं गुरु संमतम् । सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् ॥ ६४ ॥ बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिलापहम् । जम्बूफलं ग्राहि रूक्षं कफपित्तव्रणास्रजित् ॥ ६५ ॥ क्षुद्रजम्बूफलं तद्वद्विशेषाद्वातनाशनम् । खर्बुजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ॥ ६६ ॥ स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् । वातामुष्णं सुस्निग्धं वातहृद्धलशुक्रकृत् ॥ ६७ ॥ अक्षोटं मधुरं बल्यं गुरूष्णं वातहृत्सरम् । सेव्यं समीरपित्तघ्नं बृंहणं कफकृद्गुरु ॥ ६८ ॥ रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकृत् । शीताफलं तु मधुरं शीतं पित्तविनाशनम् ॥ ६९ ॥ हृद्यं बलकरं स्वादु पुष्टिदं स्वल्पवातलम् । रामाह्वयफलं तद्वदीषत्स्वादु च वातकृत् ॥ ७० ॥ शृङ्गाटं मधुरं रूक्षं गुरु ग्राहि हिमं तथा । शुक्रानिलश्लेष्मकरं शुष्कमार्द्रं विशेषतः ॥ ७१ ॥ विरेचनफलः शाखी श्यामः करभवल्लभः । अर्कार्धः कटुकः पीलुः कषायो मधुराम्लकः ॥ ७२ ॥ रसः स्वादुश्च गुल्मार्शशमनो दीपनः परः । मधुरस्तु महापीलुर्वृष्यो विषविनाशनः । पित्तप्रशमनो रुच्यो ह्यामघ्नो दीपनः परः ॥ ७३ ॥ सुस्वादु पाकरसयोर्गुरु शीतलं च श्लेष्मामवातकरमग्निरमग्निशत्रु ॥ ७४ ॥ आमं तु कैतकं रुच्यं कफपित्तकरं गुरु । अश्मरोचकं हृद्यं श्रमक्लमनिबर्हणम् । पक्वं तु पित्तहृत्स्वादुरसमातपदोषनुत् । बीजपूरफलं रुच्यं रसेऽम्लं दीपनं लघु ॥ ७५ ॥ रक्तपित्तकरं ग्राहि जिह्वाहृच्छोधनं परम् । त्वक्तस्य तिक्ता गुर्व्युष्णा क्रिमिवातकफापहा ॥ ७६ ॥ तन्मांसं बृंहणं शीतं गुरु पित्तसमीरजित् । केसरो मधुरो ग्राही शूलगुल्मोदरापहः ॥ ७७ ॥ बीजमुष्णं क्रिमिश्लेष्मवातजिद्गर्भदं गुरु । तत्पुष्पं शीतलं ग्राहि रक्तपित्तहरं लघु ॥ ७८ ॥ मधुकर्कटिका शीता रक्तपित्तहरा गुरुः । कालिङ्गं ग्राहि रक्तपित्तशुक्रहृच्छीतलं गुरु ॥ ७९ ॥ नारङ्गमम्लमत्युष्णं रुच्यं वातहरं सरम् । कट्वम्लमपरं हृद्यं दुर्जरं वातनाशनम् ॥ ८० ॥ जम्बीरमम्लं शूलघ्नं गुरूष्णं कफवातजित् । आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीञ्जयेत् ॥ ८१ ॥ अम्लवेतसमत्यम्लं भेदनं शतवेधि च । हृद्रोगशूलगुल्मघ्नं पित्तास्रकफदूषणम् ॥ ८२ ॥ साराम्लमम्लं वातघ्नं गुरु पित्तकफप्रदम् ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. 'त्कोलं गुरु सरं म' । २ ख. ग. 'धाराह्वना' । ३ ख. ग. घ. ङ. शीतपि ।'

कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफपित्तजित् ॥ ८३ ॥ निम्बूकमम्लं वातघ्नं पाचनं दीपनं लघु । राजनिम्बुफलं स्वादु कफपित्तसमीरजित् ॥ ८४ ॥ मिष्टनिम्बूफलं पित्तवातहृद्गुरु रोचनम् । भ्रमतृड्दाहपित्तास्रच्छर्दिक्षयगरापहम् ॥ ८५ ॥ आम्लिकाऽऽमा गुरुर्वातहरा पित्तकफास्रजित् । पक्का तद्वत्सरा रुच्या वह्निबस्तिविशुद्धिकृत् ॥ ८६ ॥ शुष्का हृद्या श्रमभ्रान्तितृष्णाक्लमिहरा लघुः । तित्तिडीकं समीरघ्नमाममुष्णं परं गुरु ॥ ८७ ॥ तत्पक्कं लघु संग्राहि ग्रहणीकफवातजित् । करमर्दं गुरूष्णाम्लं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ ८८ ॥ तत्पक्कं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित् । शुष्कं पक्कवदश्यामं पक्कमप्यार्द्रमामवत् ॥ ८९ ॥ कपित्थमामं संग्राहि लघु दोषत्रयापहम् । पक्कं गुरु तृषाहिक्काशमनं वातपित्तजित् ॥ ९० ॥ स्वाद्वम्लं तुवरं कण्ठशोधनं ग्राहि दुर्जरम् । आम्रातमामं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत्सरम् ॥ ९१ ॥ पक्कं स्वादु हिमं वृष्यं मरुत्पित्तक्षतास्रजित् । पूगं गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तजित् ॥ ९२ ॥ मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम् । आर्द्रं तु गुर्वभिष्यन्दि वह्निदृष्टिकरं सरम् ॥ ९३ ॥ स्विन्नं त्रिदोषहृत्सर्वं तद्भेदांस्तद्वदादिशेत् । लशुनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः ॥ ९४ ॥ भग्नसंधानकृत्कण्ठ्यो गुरुः पित्तास्रवृद्धिदः । रसायनं कफश्वासकासगुल्मज्वरारुचीः ॥ हन्ति शोफप्रमेहार्शः कुष्ठशूलानिलं कृमीन् ॥ ९५ ॥ तत्पत्रं मधुरं क्षारं नालो मधुरपिच्छिलः ॥ ९६ ॥ पलाण्डुस्तु गुणैस्तुल्यः कफकृन्नातिपित्तलः । अनुष्णः केवलं वातं स्वादुपाकरसैर्जयेत् ॥ ९७ ॥ आर्द्रं पाचनदीपनं रुचिकरं वृष्यं कटूष्णं वरं स्वर्यं मेदहरं कफामयहरं शोफापहं शूलजित् । जिह्वाकण्ठविशोधनं सलवणं पथ्यं सदा भोजने निम्बूतोयविमिश्रितं रुचिकरं संदीपनं सारणम् ॥ ९८ ॥ कुष्ठे पाण्ड्वामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते व्रणे ज्वरे । दाहे निदाघे शरदि नैव पूजितमार्द्रकम् ॥ ९९ ॥ शाकेषु सर्वेषु वसन्ति रोगाः सहेतवो देहविनाशनाय । तस्माद्बुधः शाकविवर्जनं हि कुर्यात्तथाऽम्लेषु स नैव दोषः ॥ १०० ॥

## अथ तमाखुगुणाः ।

धूमाख्यो धूमवृक्षश्च बृहत्पत्रश्च धूसरः । तमाखुर्गुच्छफलको धूमयन्त्रप्रकाशकः ॥ १ ॥ बहुबीजो बहुफलः सूक्ष्मबीजस्तु दीर्घकः । दीर्घं पाटलवर्णं च पुष्पं तस्य प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥ तस्य पत्रं तु तीक्ष्णोष्णं कफवातहरं परम् । श्वासकासहरं चैव कोष्ठवातहरं तथा ॥ ३ ॥ वातानुलोमनकरं बस्तिशोध-

१ ग. घ. ङ. °वदप्यामं ।

नमुत्तमम् । दन्तरुक्शमनं चैव क्रिमिकण्ड्वादिनाशनम् ॥ ४ ॥ मदपित्तभ्रमकरं वमनं रेचनं स्मृतम् । दृष्टिमान्द्यकरं चैव तीक्ष्णशुक्रकरं तथा ॥ ५ ॥ तस्यैव धूमपानं तु विशेषाद्धृदि शुक्रहृत् । देशान्तरप्रभेदेन तीक्ष्णं चाऽऽर्तवपित्तलम् ॥ ६ ॥ वमनस्य प्रभावेण वृश्चिकादिविषं हरेत् । रेचनत्वाद्धरेद्वातं श्लेष्माणं च नियच्छति ॥ ७ ॥ इति धान्यादिफलकन्दशाकादिवर्गः ॥

## अथ मांसगुणाः ।

मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपभेदतः । [तत्र जाङ्गललक्षणं गुणाश्च]—मांसवर्गेऽत्र जङ्घाला विलस्थाश्च गुहाशयाः ॥ १ ॥ तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किरा प्रतुदा अपि । प्रेहसा[2] अथ च ग्राम्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ॥ २ ॥ [हरिणैणकुरङ्गमृगादयो जङ्घालाः । गोधाशशभुजंगाखुवादयो बिलस्थाः । सिंहव्याघ्रवृकर्क्षादयो गुहाशयाः । वानरर्क्षमार्जारादयः पर्णमृगाः । वार्तिकलावतित्तिरविकिरकपिञ्जलादयो विष्किराः । हारीतकपोतसारिकाखञ्जरीटपिकादयः प्रतुदाः । काकोलूकगृध्रशशचिल्लचापादयः प्रहसाः । प्रच्छिद्य भक्षणात् ।] छागमेषवृषाश्वाद्या ग्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ ३ ॥

इत्यष्टौ जाङ्गलाः ।

## अथानूपजातिलक्षणं तद्गुणाश्च ।

कूलेचराः प्लवाश्चापि कोशस्थाः पादिनस्तथा । मत्स्या एतेऽत्र विख्याताः पञ्चधाऽनूपजातयः ॥ १ ॥ माहिषा गण्डवाराहाश्चमरीवारणादयः । एते कूलेचराः प्रोक्ता यस्मात्कूले चरन्त्यपाम् ॥ २ ॥ [हंससारसबकबृहद्बककक्रौञ्चादयः प्लवसंज्ञकाः । शुक्तिशङ्खशम्बूकादयः कोशस्थाः । कूर्मनक्रघण्टिकाशिशुमारककर्कटादयः पादिनः] । रोहिताद्यास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्तिताः ॥ ३ ॥

इत्यनूपजाः पञ्च ।

## अथ जाङ्गलमांसगुणाः ।

एणमांसं हिमं रुच्यं ग्राहि दोषत्रयापहम् । षड्रसं बलदं पथ्यं लघु रूक्षं ज्वरास्रजित् ॥ १ ॥ चित्राङ्गो वातुलः कश्चिन्मधुरो बलवर्धनः । तद्वच्छम्बरमांसं तु वृष्यं दोषत्रयापहम् ॥ २ ॥ शशः शीतो लघुः स्वादुर्ग्राही पथ्योऽग्निदीपनः । संनिपातज्वरश्वासरक्तपित्तकफापहः ॥ ३ ॥ गोधाऽनिलहरा बल्या वृष्या मेध्या च कीर्तिता । मूषको बद्धविण्मूत्रो बल्यो वृष्योऽनिलापहः ॥ ४ ॥ सल्लकः श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापहः । सेधा तथैव विज्ञेया

---

१ ख. ग. घ. ङ. जम्बालवि° । २ ग. घ. ङ. प्रसहा ।

विशेषाद्बलवर्धिनी ॥ ५ ॥ शृगालो बलदो वृष्यः सर्ववातक्षयापहः । वानरः पवनश्वासमेदःपाण्डुक्रिमीञ्जयेत् ॥ ६ ॥ वार्तिको मधुरः शीतो रूक्षश्च कर्फ-वातजित् । पारावतो गुरुः स्वादुः कषायो रक्तपित्तहा ॥ ७ ॥ चटकः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः । संनिपातहरो वेश्मचटकः शुक्रलः परः ॥ ८ ॥ लावा वह्निकराः स्निग्धा मधुरा ग्राहिणो हिमाः । पांशुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्योष्णोऽनिलनाशनः ॥ ९ ॥ गौरो लघुतरो रूक्षो वह्निकारी त्रिदोषजित् । पौण्ड्रकः पित्तकृत्किंचिल्लघुर्वातकफापहः ॥ १० ॥ दर्भरो रक्त-पित्तघ्नो हृदामयहरो हिमः । तित्तिरः कृष्णवर्णः स्यात्स तु गौरः कपिञ्जलः ॥ ११ ॥ तित्तिरो वर्णदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः । श्वासकासज्वरहरस्त-स्माद्गौरोऽधिको गुणैः ॥ १२ ॥ मयूरमांसं सुस्निग्धं वातघ्नं शुक्रवर्धनम् । बल्यं मेधाकरं प्रोक्तं चक्षूरोगविनाशनम् ॥ १३ ॥ सेव्यं मयूरजं मांसं हेमन्ते शिशिरे मधौ । न शरद्ग्रीष्मयोः पथ्यं वर्षास्वपि हितं न च ॥ १४ ॥ स्वादुः कषायश्च लघुः कपोतः कफपित्तहा । शुको बल्योऽतिवृष्यश्च वीर्यवृद्धिकरः परः ॥ १५ ॥ कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलजिद्गुरुः । चक्षुष्यः शुक्रकफ-कृद्वन्यो हृद्यः कफान्तकः ॥ १६ ॥ पानीयकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः । छागमांसं गुरु स्निग्धं लघुपाकं त्रिदोषजित् ॥ १७ ॥ अदाहि बृंहणं नातिशीतं पीनसनाशनम् । देहधातुसमानत्वादनभिष्यन्दि बृंहणम् ॥ १८ ॥ तत्रापि कोमलच्छागमांसं पथ्यं त्रिदोषजित् । मेषमांसं गुरु स्निग्धं बल्यं पित्त-कफप्रदम् ॥ मेदः पुच्छामिषं वृष्यं कफपित्तकरं गुरु ॥ १९ ॥

इति जाङ्गलमांसानि ॥

## अथानूपमांसगुणाः ।

सौकरं पित्तलं स्वादु बल्यं वातापहं गुरु । स्निग्धोष्णं शुक्रलं रुच्यं निद्रा-स्थूलत्वदार्ढ्यकृत् ॥ १ ॥ चक्रक्रौञ्चबकोद्रादिमांसं स्निग्धं हिमं गुरु । मधुरं सृष्टविण्मूत्रं वातपित्तास्रनाशनम् ॥ २ ॥

## अथ मत्स्यादिजलजन्तवः ।

मौरिका वातहृद्बल्या बृंहणी मधुरा गुरुः । पित्तहृत्कफकृद्रुच्या वृष्या दीप्ता कृशे हिता ॥ १ ॥ शिलीन्ध्रः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः ॥ २ ॥ वाम्बमत्स्यो हरेद्वातपित्तं रुचिकरो लघुः । शकुली ग्राहिणी हृद्या मधुरा तुवरा स्मृता ॥ ३ ॥ कविका मधुरा

---

१ ख. ग. घ. ङ. 'फपित्तजि' । २ ख. ग. घ. ङ. 'कोदाडिमां' । ३ ख. ग. ङ. मोचिका

स्निग्धा कषाया रुचिकारिणी । किंचित्पित्तकरी वातनाशिनी बलवर्धिनी ॥ ४ ॥ गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् । कफघ्नी रुचिकृद्वह्निदीपनी बलवीर्यकृत् ॥ ५ ॥ मद्गुरो वातहृद्वृष्यो बल्यः कफकरो लघुः । मत्स्यगर्भो भृशं वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो गुरुः ॥ ६ ॥ दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिकृद्बलवर्धनः । महाशफरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः ॥ ७ ॥ शिशिरो मधुरो रुच्यो वाते साधारणः स्मृतः । क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसा दोषत्रयविनाशनाः ॥ ८ ॥ लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः । अतिसूक्ष्माः पुंस्त्वहरा रुच्याः कासानिलापहाः ॥ ९ ॥ नादेया बृंहणा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः । कौप्या वृष्याः कफाष्ठीलामूत्रकृच्छ्रविबन्धदाः ॥ १० ॥ ताडागा गुरवो वृष्याः शीतला बलमूत्रदाः । सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या वातनिबर्हणाः ॥ ११ ॥ सामुद्रा गुरवो नातिपित्तलाः पवनापहाः । तत्रापि लवणाम्भोजा ग्राहिणो दृष्टिनाशनाः ॥ १२ ॥ ह्रदोद्भवा बलकरास्ते तु स्वच्छजलोद्भवाः । हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ॥ १३ ॥ वसन्ते तु नदीजाता ग्रीष्मे चोढासमुद्भवाः । तडागजाता वर्षासु तेषु पथ्या नदीभवाः ॥ १४ ॥ नैर्झराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ॥

इति मत्स्यगुणाः ।

## अथ शङ्खादिगुणाः ।

शङ्खो वराटकश्चैव शुक्तिशम्बूकभल्लकाः । जीवाश्चैवंविधाः सर्वे कोशस्थाः परिकीर्तिताः ॥ १ ॥ कोशस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः । बृंहणाश्च तथा वृष्या वर्चस्याः कफवर्धनाः ॥ २ ॥ कर्कटो बृंहणो वृष्यः शीतलोऽसृग्गदापहः । कच्छपो बलदः स्निग्धो वातघ्नः पुंस्त्वकारकः ॥ ३ ॥

इत्यानूपमांसानि ।

## अथ सिद्धान्नादिपाकगुणकथनम् ।

[ अथ भक्तम् ]—जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् । विपचेत्स्रावयेन्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ॥ १ ॥ अत्युष्णं बलहृद्भक्तं शीतं शुष्कं च दुर्जरम् । अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं दुर्जरं तण्डुलान्वितम् ॥ २ ॥ अतिद्रवं तु यद्भक्तं श्वासकासाग्निपीनसैः । हरेद्व्रणबलं ज्ञेयं शकृद्वातनिरोधकृत् ॥ ३ ॥ तक्रसिद्धं तु यद्भक्तं ग्रहण्यर्शःश्रमापहम् । वातघ्नं बलदं श्लेष्मपित्तरक्ताविवर्धनम् ॥ ४ ॥ भृष्टतण्डुलजं भक्तं रुचिकृत्कफजिल्लघु । वातपित्तहरं ग्राहि ज्वरयक्ष्मातिसार-

---

१ ग. घ. ङ. स्निग्धा । २ ग. घ. ङ. 'सुतास्वेप' । ३ ग. घ. ङ. 'शपले त' ।

नुत् ॥ ५ ॥ यथोचिते जले धौतांस्तण्डुलान्विपचेत्सुधीः । मण्डं संस्राव्य सर्पिस्तु तत्र किंचिद्विनिक्षिपेत् ॥ ६ ॥ ज्वलन्तमेकमङ्गारं तदुपर्यर्पयेत्तथा । घटिकानन्तरं दर्व्योपरिभागं विनिर्हरेत् ॥ ७ ॥ भक्तं विभक्तमेतत्तु राजयोग्यं मनोहरम् । यवागूः षड्गुणैस्तोयैः संसिद्धा विरला द्रवा ॥ ८ ॥ यवागूर्ग्राहिणी तृष्णाज्वरघ्नी बस्तिशोधनी । चतुर्गुणे तु संसिद्धा विलेपी घनसिक्थका ॥ ९ ॥ विलेपी दीपनी वृष्या हृद्या संग्राहिणी लघुः । व्रणाक्षिरोगिणां पथ्या तर्पणी तृड्ज्वरापहा ॥ १० ॥ आमशूलहरा स्वादुर्दीपनी रुचिपुष्टिकृत् । पेया सिक्थान्विता तोये चतुर्दशगुणे कृता ॥ ११ ॥ पेया कुक्षिगदक्लान्तिज्वरस्तम्भातिसारजित् । रुच्याऽग्निकृल्लघुर्दोषमलस्वेदानुलोमनी ॥ १२ ॥ मण्डश्चतुर्दशगुणे सिद्धस्तोये त्वसिक्थकः । मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्यकृत् ॥ १३ ॥ स्रोतोमार्दवकृत्पित्तज्वरश्लेष्मामयापहः । वाट्यमण्डो यवैर्भृष्टैर्लाजमण्डस्तु शालिभिः ॥ १४ ॥ वाट्यमण्डो लघुर्ग्राही शूलदाहत्रिदोषनुत् । नवज्वरेऽपि पथ्योऽयं पटोलमगधान्वितः ॥ १५ ॥ लाजमण्डो लघुर्ग्राही हृद्यः पाचनदीपनः । अतीसारग्रहण्यर्शोरोचकारुक्त्रिदोषनुत् ॥ १६ ॥

## अथाष्टगुणमण्डः ।

तण्डुलैरर्धमुद्गांशैः किंचिद्भृष्टैः सुपाचितैः । हिङ्गुसिन्धूत्थधनिकातैलत्रिकटुसंस्कृतः ॥ १ ॥ ज्ञेयः सोऽष्टगुणो मण्डो ज्वरदोषत्रयापहः । रक्तक्षुद्वर्धनः प्राणप्रदो बस्तिविशोधनः ॥ २ ॥

## अथ साराणि ।

सारं भोजनसारं सारं साराङ्गलोचनाधरतः । पिब खलु वारं वारं नो चेन्मुधा भवति संसारः ॥ १ ॥ अम्लिकायाः पलं पक्वं प्रस्थे नीरे विनिक्षिपेत् । अर्धावशिष्टे पूते च मरीचार्धपलं तथा ॥ २ ॥ सैन्धवं जरणं हिङ्गु यथायोग्यं प्रकल्पयेत् । श्लक्ष्णपिष्टकृतं सर्वं तस्मिंस्तोये विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ कालशाकेन संयोज्य चाऽऽर्द्रां कुस्तुम्बरीं भिषक् । पुनः पाकं विधायाथ यथाकालं च सेवयेत् ॥ ४ ॥ अम्लिकाफलसंभूतं सारं वातविनाशनम् । पित्तश्लेष्मकरं किंचित्सुरुच्यं वह्निबोधकम् ॥ ५ ॥

## अथ यूषाः ।

[वैदलयूषः]—यूषः स्मृतो वैदलानामष्टादशगुणेऽम्भसि । यूषो बल्यो

---

१ ग. घ. ङ. °गुणे तोये सं° । २ ख. °श्लेष्मभ्रमाप° । क. °श्लेष्मभ्रमाप° । ३ ख. ग शूलानाह° । ४ ख. ग. घ. °म्लिन्काये वि° ।

लघुः पाके रुच्यः कण्ठकफापहः ॥ १ ॥ मुद्गानामुत्तमो यूषो दीपनः शीतलो लघुः । व्रणोऽर्धजत्रुरुग्दाहकफपित्तज्वरास्रजित् ॥ २ ॥ दाडिमामलकाभ्यां तु मुद्गयूषः सुसाधितः । पित्तवातहरः पथ्यो लघुरग्निप्रदः सरः ॥ ३ ॥ मुद्गामलकयूषस्तु भेदनः कफपित्तजित् । तृड्दाहशमनः शीतो मूर्छाभ्रममदापहः । ॥ ४ ॥ कुलित्थयूषो गुल्मार्शःकफवाताश्मशर्कराः । तूनीप्रतूनीमेदांसि मेहं हन्त्यग्निकृत्सरः ॥ ५ ॥ चणकैर्विहितो यूषोऽनुष्णस्तुवरको लघुः । रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ६ ॥ मकुष्ठयूषः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः । लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ७ ॥ मसूरयूषः संग्राही बृंहो स्वादुः प्रमेहजित् । तथा कषायो मधुरश्च यूषो विशोषणो वातहृदाढकीनाम् । पित्तापहः श्लेष्महरो ज्वराणां क्रमीन्निहन्याद्गुददारणं च ॥ ८ ॥

इति यूषाः ।

[ अथागस्तिसारः ]

अगस्तिसारः सुस्वादुस्तिक्तो वायुकफप्रणुत् । पाण्डुशोफारुचिप्लीहगुल्मशूलगदापहः ॥ १ ॥ इति अगस्तिसारः ।

## अथ सूपाः ।

मुद्गसूपो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः । स्वादुर्नेत्र्योऽनिलहरः कुल्माषाः शुक्रवर्धनाः ॥ १ ॥ माषसूपश्च कुल्माषस्निग्धो वृष्योऽनिलापहः । उष्णः संतर्पणो बल्यः सुस्वादुरुचिकारकः ॥ २ ॥ आढकीसूप उद्दिष्टः श्लेष्मपित्तहरो हिमः । किंचित्कषायो रुचिकृत्साज्यो दोषत्रयप्रणुत् ॥ ३ ॥ चाणकः सूप आख्यातो रोचनः पाचनः परः । बलासपित्तनुद्बल्यो रक्तजिन्नातिवातलः ॥ ४ ॥ मकुष्ठसूपोऽल्पबलः पाचनो दीपनो लघुः । चक्षुष्यो बृंहणो वृष्यः पित्तश्लेष्मास्ररोगनुत् ॥ ५ ॥ मसूरसूपः संग्राही शीतलो मधुरो लघुः । कफपित्तास्रजिद्वर्ण्यो विषमज्वरनाशनः ॥ ६ ॥ राजमाषभवः सूपः स्वादुरूक्षः कषायकः । ग्राही गुरुर्वातकरः स्तन्यकृद्रुचिकारकः ॥७॥ निष्पावसूपः पित्तास्रमूत्रस्तन्यानिलप्रदः । विदाह्युष्णो गुरुः शोफकफकृच्छुक्रलः सरः ॥ ८ ॥ कुलत्थसूपो वातघ्नः कटुः पाके कषायकः । कफाविरोधी पित्तास्रकरोष्मश्वासकासनुत् ॥ ९ ॥ इति सूपाः ।

## अथ पर्पटाः ।

पटुजीरकबाह्लीकस्वर्जिकामरिचान्विताः । अरोचकजिगीषूणां पर्पटाः

---

१ ख. व्रणेऽर्धे° । ग. घ. ङ. व्रणोर्ध्वज°।

पुरतो भटाः ॥ १ ॥ माषजाः पर्पटा बल्या रोचनाः पाचनाः सराः। गुरवो रक्तपित्ताग्निकफदा बहुवर्चसः ॥ २ ॥ मुद्गजाः पर्पटाः पथ्या ज्वराक्षिश्रवणामये। अरोचकच्छिदः स्निग्धा लघवो दोषनाशनाः ॥ ३ ॥ इति पर्पटाः।

## अथ मुद्गतण्डुलकृशरा।

मुद्गतण्डुलजा ज्ञेया कृशराऽल्पबला लघुः। भक्ततो दुर्जरा बल्या पुष्टिकृत्तर्पणी हिमा ॥ १ ॥ तण्डुलैर्मौक्तिकाकारैः कण्डितैर्न च खण्डितैः। चतुर्थभागेर्माषस्य वैदलैः परिमिश्रितैः ॥२॥ यथोचिताम्बुसंसिद्धैः सहिङ्गुलवणार्द्रकैः। सस्नेहा कामिनीवेयं कृशरा शिशिरे हिता ॥ ३ ॥ कृशरा दुर्जरा बल्या गुर्वी वातविनाशिनी। बलपुष्टिमलश्लेष्मपित्तरेतःप्रदा सरा ॥ ४ ॥

## अथ पायसम्।

अर्धावशिष्टे क्वथनाद्दुग्धेऽष्टांशांश्च तण्डुलान्। पचेन्नातिद्रवघनं परमान्नमिदं स्मृतम् ॥ १ ॥ पायसं दुर्जरं बल्यं धातुपुष्टिप्रदं गुरु। शुक्रलं मधुरं पाके पित्तघ्नं बृंहणं सरम् ॥२॥ इति तण्डुलपायसम्। गोधूमपायसं बल्यं मेदःकफकरं गुरु। शीतलं पित्तशमनं वातकृच्छुक्रवर्धनम् ॥ ३ ॥ इति गोधूमपायसम्।

## अथ पोलिका।

गोधूमपोलिका बल्या कफला वातनुद्गुरुः। शुक्रला मधुरा पाके पित्तघ्नी बृंहणी सरा ॥१॥ गोधूमचूर्णं वस्वंशचणकक्षोदमिश्रितम्। यवानीहिङ्गुलवणैः किंचिदाज्यैश्च मर्दितम् ॥२॥ संमर्द्य चक्रिकास्तस्य कार्या निम्नास्तु मध्यतः। निर्धूमाङ्गारसंभृष्टा अदग्धास्ताम्रलोचिषः ॥ ३ ॥ अङ्गारकर्करी बल्या बृंहिणी शुक्रला लघुः। दीपनी कफहृद्रोगपीनसश्वासवातनुत् ॥ ४ ॥ इति पूरणपोलिका।

मण्डको लघुरुष्णस्तु पथ्यो दोषत्रयापहः। रेतःपुष्टिप्रदो दृष्टिप्रदः स्निग्धश्च बृंहणः ॥ ५ ॥

## अथाङ्गारिका।

मर्दिता दृढपाणिभ्यां शर्करा घृतसंयुता। अङ्गारिका महावृष्या वातपित्तहरा गुरुः ॥ १ ॥

## अथ वटकाः।

लवणमरिचहिङ्गुशृङ्गवेरैः समुपचितो वरमाषजः सुपक्वः। अतिसुरभिघृतेऽथवा सुतैले विशति मुखे वटकः सुपुण्यभाजाम् ॥ १ ॥ पवनारुचि[1]दैन्यजयो-

---

१ ख. घ. ङ. 'भ्ररोचि'।

ज्वटकः क्षपितार्दितकम्पमरुत्कटकः । रसनातलरङ्गधरानटकः कफपित्तविकारकरो वटकः ॥ २ ॥ [ अथ काञ्जिकवटकः ]—बाह्लीकधूपयुतनिर्मलवारिपूर्णे कुण्डे यथोचितपटूत्तमराजिकाद्यैः । संधूपिताः कतिचिदेव दिनानि रुच्या वाताश्च काञ्जिकवटाः कफपित्तलाः स्युः ॥ ३ ॥ मुद्गवटी गुरू रुच्या वातपित्तास्रदा मता । श्लेष्मला पुष्टिबलकृच्छुक्रला मृदुलाऽल्पतृट् ॥ ४ ॥ वैदलैश्चाणकैः स्विन्नैः सगुडैः सूक्ष्मपेषितैः । किंवा सलवणाजाजीहिङ्गुभिः पूरणीकृतैः ॥ ५ ॥ एतैर्भृताश्च तलिताः कृतगोधूमपूरिकाः । पूरिका मधुरा बल्याः श्रमवातामयापहाः ॥ ६ ॥ शुक्रला बृंहणी श्वासपथ्या हृद्रोगनाशिनी । इत्थं सलवणा लघ्वी श्लेष्मवातविनाशिनी ॥ ७ ॥ सुशालिपिष्टं घनदुग्धमिश्रितं सशर्करं वस्त्रसुपूतमेतत् । घृते सुपक्वं पृथुलीकृतं बुधैर्निगद्यते शालिजघेवरोऽयम् ॥ ८ ॥ माषपिष्टमथवा मुद्गपिष्टीं सपटुरामठा । जीरकार्द्रकसंयुक्ता पिण्डिता मुष्टिमात्रया ॥ ९ ॥ तृणाम्बुगर्भिते पात्रे सुस्विन्ना तलिता ततः । खादयेदिण्डरीं शुष्कां किंवाऽऽम्लाद्यैः प्रलोडिताम् ॥ १० ॥ माषेण्डर्युदिता बल्या रोचिकाऽनिलजिद्गुरुः । शुक्रला बृंहणी चाथ मुद्गजा स्वल्पजा लघुः ॥ ११ ॥ शालिपिष्टकृता भक्ष्या नातिबल्या विदाहिनः । अवृष्या गुरवश्चोष्णाः कफपित्तप्रकोपनाः ॥ १२ ॥ गोधूमविहिता भक्ष्या बल्याः पित्तानिलापहाः । वैदला वातला भक्ष्या गुरवस्तुवरा हिमाः ॥ १३ ॥ माषपिष्टकृता भक्ष्या बल्याः पित्तकफप्रदाः । इति वटकाः ॥

## अथ पिष्टभक्ष्यजनितगुणाः ।

घृतपाचितभक्ष्यास्तु बल्याः पित्तानिलापहाः । तैलजा दृक्समीरघ्ना उष्णाः पित्तास्रदूषणाः ॥ १ ॥ दुग्धालोडितगोधूमशालिपिष्टादिनिर्मिताः । वातपित्तहरा भक्ष्या हृद्याः शुक्रबलप्रदाः ॥ २ ॥

## अथ पानकानि ।

द्राक्षाम्लिकापरूषादिजलं खण्डादिमिश्रितम् । मरीचार्द्रककर्पूरचातुर्जातादिसंस्कृतम् ॥ १ ॥ पानकं द्विविधं तत्स्यादम्लानम्लविभेदतः । पानकं मूत्रलं हृद्यं प्रीणनं तृट्श्रमापहम् ॥ २ ॥ यथाद्रव्यगुणात्तत्तु गुरुलघ्वादि निर्दिशेत् । द्राक्षादिपानकं हृद्यं मूत्रलं तृट्श्रमापहम् ॥ ३ ॥ पित्तवातक्लमच्छर्दिदाहमोहमदप्रणुत् । परूषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् ॥ ४ ॥ अपक्वाम्ररसोद्भूतं पानकं वातनाशनम् । कफपित्तकरं किंचित्प्रत्यहं यदि पीयते ॥ ५ ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. मुद्गवट्यो । २ ग. घ. ङ. 'तैर्घृतेन त' । ३ ख. ग. घ. ङ. 'स्त्रपुनीत' ।

पक्वाम्रसंभवं तत्तु स्वादूष्णं गुरु पित्तकृत् । रुचिदं श्लेष्मलं बल्यं वर्ण्यं वृष्यं तु वातनुत् ॥ ६ ॥ धान्यकल्कसिताजातं पानकं शशिवासितम् । शीतं परं पित्तहरं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ ७ ॥ भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् । लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥ ८ ॥ निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम् । वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥ ९ ॥

इति पानकानि ।

## अथ रागखाण्डवः ।

आममाम्रं त्वचा हीनं द्विस्त्रिर्वा खण्डितं ततः । भृष्टमाज्ये मनागस्तं खण्डपाकेऽथ युक्तितः ॥ १ ॥ सुपक्वं च समुत्तीर्य मरीचैलेन्दुवासितम् । स्थापितं स्निग्धमृद्भाण्डे रागखाण्डवसंज्ञितम् ॥ २ ॥ पुष्टिदो बलदः पित्तवातास्रारुचिनाशनः । स्निग्धो गुरुस्तर्पणश्च सुस्वादू रागखाण्डवः ॥ ३ ॥ सितारुचकसिन्धूत्थैः सवृक्षाम्लपरूषकैः । जम्बूफलरसैर्युक्तो रागो राजिकया कृतः ॥४॥ खाण्डवा मधुराम्लादिरससंयोगसंभवाः । दीपना बृंहणा रुच्यास्तीक्ष्णा हृद्याः श्रमापहाः ॥ ५ ॥ इति नानाखाण्डवाः ।

## अथ रसाला शिखरिणी ।

दधिबद्धं तुल्यसितं त्वर्धपयो गालितं शनकैः । मरिचैलाशशिसहितं भवति रसालाभिधं लोके ॥ १ ॥ अन्यच्च—ससितं दधिमध्वाज्यमरिचैलादिसंस्कृतम् । मथितं कान्तकामिन्या कर्पूरपरिवासितम् ॥ २ ॥ रसाला शिखरिण्युक्ता मार्जारी मार्जिका बुधैः । रसाला शुक्रला बल्या रोचना वातपित्तजित् ॥ ३ ॥ स्निग्धा गुरुमतिश्यायं विशेषेण विनाशयेत् ।

## अथ भरित्थम् ।

लवणमरिचचूर्णेनाऽऽवृतं रामठाढ्यं दहनवदनपक्वं निम्बुतोयेन युक्तम् । हरति पवनसंघं श्लेष्महन्तृ प्रसिद्धं जठरभरणयोग्यं चारुभोज्यं भरित्थम् ॥१॥ [ अथार्द्रऽऽकम् ]—धौतं खण्डितमार्द्रकं च सलिलैः क्षिप्तं सुतप्ते घृते सिन्धूत्थं मरिचं सुजीरयुगलं चूर्णीकृतं प्रक्षिपेत् । चूर्णं भृष्टचणोद्भवं च वितुषं हिङ्ग्वाज्यधूमे दहेदित्थं दोषविहीनमार्द्रकवरं सुस्वादु संजायते ॥ इत्यार्द्रकम् ।

## अथ पृथुकादयः ।

पृथुका गुरवो बल्याः श्लेष्मला वातनाशनाः । दुर्जराः शुक्ररुचिदा आमविष्टम्भकारिणः ॥ १ ॥ लाजा लघुतराः शीता बल्याः पित्तकफच्छिदः ।

वम्यतीसारदाहास्रमेदोमेहतृषापहाः ॥ २ ॥ शिम्बीधान्यैरर्धपक्वैः सुभृष्टैर्होलका मताः । होलकाल्पानिला मेदःकफदाश्च स्वभावतः ॥ ३ ॥

## अथ वेसवारः ।

शुण्ठीमरीचपिप्पल्यो धान्यकाजाजिदाडिमम् । पिप्पलीमूलसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतः ॥ १ ॥ वेसवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः । पुष्टिदः सर्वधातूनां विशेषान्मलनाशनः ॥ २ ॥ इति सिद्धान्नादिपाकगुणकथनम् ।

## अथाऽऽयुर्विचारमाह ।

भिषगादौ परीक्षेत रुग्णस्याऽऽयुः प्रयत्नतः । सत्यायुषि तु विस्तीर्णे चिकित्सा सफला भवेत् ॥ १ ॥ [ तत्र दीर्घायुषः ]—सौम्या दृष्टिर्भवेद्यस्य श्रोत्रं त्वक्च तथैव च । स्वादुगन्धं विजानाति स साध्यो नात्र संशयः ॥ २ ॥ पाणी पादौ च यस्योष्णौ दाहः स्वल्पतरो भवेत् । जिह्वा सुकोमला यस्य स रोगी न विनश्यति ॥ ३ ॥ स्वेदहीनो ज्वरो यस्य श्वासो नासिकया सरेत् । कण्ठश्च कफहीनः स्यात्स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ ४ ॥ यस्य निद्रा सुखेन स्याच्छरीरं सोद्यमं भवेत् । इन्द्रियाणि प्रसन्नानि स रोगी नैव नश्यति ॥ ५ ॥ विकारनामाकुशलो न जिह्रीयात्कदाचन । न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ ६ ॥

## अथ स्वल्पायुषो लक्षणानि ।

अथ कालस्य विज्ञानं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतम् । जीवितं मरणं योगी यत्र जानाति निश्चितम् ॥ १ ॥ कालग्रहस्य यस्येदं दंष्ट्रायाः संयुगे जगत् । अद्यैव वा प्रभाते वा सोऽवश्यं भक्षयिष्यति ॥ २ ॥ रसं रसायनं योग्यं कालं ज्ञात्वा समाचरेत् । तस्याज्ञाने वृथा सर्वं तस्मात्तत्प्रोच्यते मया ॥ ३ ॥ शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् । तदरिष्टं समासेन व्यासतश्च निबोध मे ॥ ४ ॥ शृणोति विविधाञ्शब्दान्विपरीतं शृणोति वा । न शृणोति च योऽकस्मात्तं वदन्ति गतायुषम् ॥ ५ ॥ यत्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णं च शीतवत् । उष्णगात्रोऽतिमात्रं यो भृशं शीतेन कम्पते ॥ ६ ॥ प्रहारं नैव जानाति यो गच्छेदन्यथाऽपि वा । पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते । ॥ ७ ॥ वर्णोऽन्यथा वा राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि । स्नातानुलिप्तं यं चापि भजन्ते नीलमक्षिकाः ॥ ८ ॥ विपरीतेन गृह्णाति रसान्यश्चोपयोजितान् । यो वा रसान्न संवेत्ति तं गतासुं प्रचक्षते ॥ ९ ॥ सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धं च सुगन्धवत् । गृह्णाति योऽन्यथा गन्धं शान्ते दीपे निरामयः ॥१०॥

रात्रौ सूर्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम् । दिवा ज्योतींषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति ॥ ११ ॥ विद्युत्वतः सितान्मेघान्गगने निर्घने घनान् । विमानयानमासादैर्यश्च संकुलमम्बरम् ॥ १२ ॥ यश्चानिलं मूर्तिमन्तमन्तरिक्षेऽवलोकते । धूमनीहारवासोभिरावृतां यश्च मेदिनीम् ॥ १३ ॥ प्रदीप्तमिव यो लोकं यो वा प्लुतमिवाम्भसा । भूमिमष्टापदाकारां लेखाभिर्यश्च पश्यति ॥१४॥ यो न पश्यति ऋक्षाणि यश्च देवीमरुन्धतीम् । ध्रुवमाकाशगङ्गां च तं वदन्ति गतायुषम् ॥ १५ ॥ आदर्शेऽम्बुनि घर्मे वा छायां यश्च न पश्यति । पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विकृतां वाऽन्यसत्त्वजाम् ॥१६॥ ह्रीभियौ नश्यतो यस्य तेजओजःस्मृतिप्रभाः । अकस्मान्त्रं भजन्ते वा स परासुरसंशयम् ॥ १७ ॥ यस्याधरोष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं तथोत्तरः । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १८ ॥ आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति वा । खञ्जनप्रतिमा वाऽपि तं गतायुषमादिशेत् ॥ १९ ॥ कृष्णा तथाऽनुलिप्ता च जिह्वा शूना च यस्य वै । कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून् ॥२०॥ कुटिला स्फुटिता चापि शुष्का वा यस्य नासिका । अवस्फूर्जति भग्ना वा स न जीवति मानवः ॥ २१ ॥ [ अवस्फूर्जति श्वासवेगेनोच्चैः शब्दं करोति ] । संक्षिप्ते विषमे स्तब्धे रूक्षे स्रस्ते च लोचने । स्यातां च प्रस्नुते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवम् ॥ २२ ॥ केशाः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ । लुलन्ति वाऽक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे ॥२३॥ नाऽऽहरत्यन्नमास्यस्थं न धारयति यः शिरः । एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान्स मुञ्चति ॥ २४ ॥ उत्थाप्यमानो बहुशः संमोहं योऽधिगच्छति । बलवान्दुर्बलो वाऽपि तं पक्कं भिषगादिशेत् ॥ २५ ॥ निद्रा निरन्तरं यस्य यो जागर्ति च सर्वदा । मुह्येद्वा वक्तुकामश्च प्रत्याख्येयः स जानता ॥ २६ ॥ उत्तरोष्ठं च यो लिह्यात्फूत्कारांश्च करोति यः । प्रेतैर्वा भाषते सोऽयं प्रेतरूपं तमादिशेत् ॥ २७ ॥ स्वेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते । पुरुषस्याविषार्तस्य स सद्यो जीवितं त्यजेत् ॥ २८ ॥ सम्यक्चिकित्स्यमानस्य विकारो योऽभिवर्धते । प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्गतायुषः ॥ २९ ॥ भूताः प्रेताः पिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च । मरणाभिमुखं जन्तुमुपसर्पन्ति नित्यशः ॥ ३० ॥ तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया । तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषाम् ॥३१॥ जलजा नवलक्षास्तु दशलक्षास्तु पक्षिणः । रुद्रलक्षास्तु क्रिम्याद्याः स्थावराणां च विंशतिः ॥ ३२ ॥ त्रिंशल्लक्षं गवादीनां चतुर्लक्षास्तु मानवाः । शतायुः पुरुषश्चैव वृक्षाणां तु सहस्रकम् ॥ ३३ ॥ द्वात्रिंशच्च तुरंगाणां शतं कुञ्जरसिंहयोः । व्याघ्राणां च चतुःषष्टिः सहस्रं फणिकाकयोः ॥ ३३ ॥

जम्बुकानां षोडशाब्दं शुनां द्वादशवत्सरम् । चतुर्विंशतिरुक्तं गोमहिष्योः सूकरस्य च ॥ ३५ ॥ अजानां द्वादश प्रोक्तं मत्स्यानामयुतं तथा । कुक्कुटा नव वर्षाणि मृगाणां विंशतिर्भवेत् ॥ ३६ ॥ पक्षिणां दश वर्षाणि खराणां द्वादशद्वयम् । चतुर्विंशतिरुष्ट्राणां रासभानां तथैव च ॥३७॥ इत्यायुर्विचारः ।

## अथ नित्यप्रकारमाह ।

दिनचर्यां निशाचर्यामृतुचर्यां यथोदिताम् । पुरुषः संव्यवहरन्सदा तिष्ठति नान्यथा ॥ १ ॥ समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ २ ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत स्वस्थो रक्षार्थमायुषः । तत्र सर्वाघशान्त्यर्थं स्मरेच्च मधुसूदनम् ॥ ३ ॥ दध्याज्यादर्शसिद्धार्थबिल्वगोरोचनस्रजाम् । दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रबुद्धेन शुभावहम् ॥ ४ ॥ स्वमाननं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् । आयुष्यमुषसि प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम् । तदन्त्रकूजनाध्मानोदरगौरववारणम् ॥ ५ ॥ आटोपशूलौ परिकर्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः । पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥६॥ वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गोऽध्मानं क्रमो रुजा । जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ ७ ॥ बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा । विनामो वंक्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ८ ॥ न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्न वेगान्वारयेद्बलात् । कामशोकभयक्रोधान्मनोवेगान्विधारयेत् ॥ ९ ॥ गुदादिमलमार्गाणां शौचं कान्तिबलप्रदम् । पवित्र्यकरमायुष्यमलक्ष्मीकलिपापहृत् ॥ १० ॥ प्रक्षालनं हि पाण्योश्च पादयोः शुद्धिकारणम् । मलश्रमहरं वृष्यं चक्षुष्यं राक्षसापहम् ॥ ११ ॥ अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादिकम् । प्रागुदङ्मुखमासीनो निश्चलो मौनवानपि ॥ १२ ॥ मधुको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । निम्बस्तु तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥ १३ ॥ समयं तु समालोक्य दोषं च प्रकृतिं तथा । यथोचितै रसैर्वीर्यैर्युक्तं द्रव्यं प्रयोजयेत् ॥१४॥ तेनाऽऽस्यरसवैरस्यं गन्धजिह्वास्यजा गदाः । रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च ॥ १५ ॥ अर्के वीर्यं वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो भवेत् । प्लक्षे चैवार्थसंपत्तिर्बदर्यां मधुरो ध्वनिः ॥ १६ ॥ खदिरे मुखसौगन्ध्यं बिल्वे तु विपुलं धनम् । उदुम्बरे तु वाक्सिद्धिस्त्वाम्रे त्वारोग्यमेव च ॥ १७॥ कदम्बे च धृतिर्मेधा चम्पके दृढवाक्श्रुतिः । शिरीषे कीर्तिसौभाग्यमायुरारोग्यमेव च ॥ १८ ॥ अपामार्गे धृतिर्मेधा प्रज्ञा शक्तिस्तथा ध्वनिः । दाडिम्यां सुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा ॥ १९ ॥ जातीतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नश्च विनश्यति । भक्षयेद्दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥ २० ॥ कनिष्ठिकाव-

त्स्थूलं च मृद्वग्रन्थि तथाऽव्रणम् । एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेण तु ॥२१॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् । क्षौद्रत्रिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवेन वा ॥ २२ ॥ चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत् । शिरोरुजार्तस्तृषितः श्रान्तो पानक्लमान्वितः ॥ २३ ॥ अर्दिती कर्णशूली च नेत्ररोगी नवज्वरी । वर्जयेद्दन्तकाष्ठं तु हृदामययुतोऽपि च ॥ २४ ॥ न खादेद्गलताल्वोष्ठजिह्वादन्तगदेषु तत् । मुखस्य पाके शोथे च श्वासकासवमीषु च ॥ २५ ॥ दुर्बलोऽजीर्णभुक्तश्च हिक्कामूर्छामदान्वितः । जिह्वानिर्लेखनं हैमं राजतं ताम्रजं तथा ॥ २६ ॥ पाटितं मृदु तत्काष्ठं मृदुपत्रमयं तथा । दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं तेन जिह्वां लिखेत्सुखम् ॥ २७ ॥ तेनाऽऽस्यमलवैरस्यगन्धा जिह्वास्यदन्तजाः । नश्यन्ति रुचिवैशद्यं लघुता च भवन्ति हि ॥ २८ ॥ गण्डूषमथ कुर्वीत शीतेन पयसा मुहुः । कफतृष्णामलहरं मुखान्तःशुद्धिकारणम् ॥ २९ ॥ सुखोष्णोदकगण्डूषः कफारुचिमलापहः । दन्तजाड्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः ॥ ३० ॥ विषमूर्छामदार्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् । कुपिताक्षिमलक्षीणरूक्षाणां स न शस्यते ॥ ३१ ॥ मुखप्रक्षालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित् । मुखस्य पिडकाशोपनीलिकाव्यङ्गनाशनम् ॥ ३२ ॥ कुर्याद्वाऽपि कदुष्णेन पयसाऽऽस्यविशोधनम् । कफवातहरं स्निग्धं मुखशोथविनाशनम् ॥३३॥ कटुतैलादि नस्यार्थे नित्याभ्यासेन योजयेत् । प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायं समीरणे ॥ ३४ ॥ सुगन्धवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः । निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ ३५ ॥ सौवीरमञ्जनं नित्यं पथ्यमक्ष्णोस्ततो भजेत् । लोचने तेन भवतः सुस्निग्धे घनपक्ष्मणी ॥ ३६ ॥ वक्त्रे त्रिवेणीविमले मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने । चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम् ॥ ३७ ॥ स्रोतोञ्जनमतः श्रेष्ठं विशुद्धं *सिन्धुसंभवम् । दृष्टेः कण्डूमलहरं दाहक्लेदरुजापहम् ॥ ३८ ॥ अक्ष्णो रूपावहं चैव सहते मारुतातपौ । नेत्ररोगा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् ॥ ३९ ॥ रात्रौ जागरितः श्रान्तश्छर्दितो भुक्तवांस्तथा । ज्वरातुरः शिरःस्नातो नाक्ष्णोरञ्जनमाचरेत् ॥ ४० ॥ पञ्चरात्रान्नखश्मश्रुकेशरोमाणि कल्प(र्त)येत् । केशश्मश्रुनखादीनां कर्तव्यं संप्रसाधनम् ॥ ४१ ॥ पौष्टिकं धन्यमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् । उत्पाटयेत्तु रोमाणि नासायां न कदाचन ॥ ४२ ॥ तदुत्पाटनतो दृष्टेर्दौर्बल्यं त्वरया भवेत् । केशपाशे प्रकुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् ॥ ४३ ॥ केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम् । आदर्शालोकनं प्रोक्तं

---

* सिन्धुनामा पर्वतस्तत्र संभवमित्यर्थः ।

माङ्गल्यं कान्तिकारकम् ॥ ४४ ॥ पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् । लाघवं कर्मसामर्थ्यं विभक्तघनगात्रता ॥ ४५ ॥ दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते । व्यायामदृढगात्रस्य व्याधिर्नास्ति कदाचन ॥ ४६ ॥ विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते । भवन्ति शीघ्रं नैतस्य वलीशिथिलतादयः ॥ ४७ ॥ न चैनं सहसाऽऽक्रम्य जरा समधिरोहति । न चास्ति सदृशं तेन किंचित्स्थौल्यापकर्षणम् ॥ ४८ ॥ स सदा गुणमाधत्ते बलिनां स्निग्धभोजिनाम् । वसन्ते शीतसमये सुतरां स हितो मतः ॥४९॥ अन्यदाऽपि च कर्तव्यो बलार्धेन यथाबलम् । हृदयस्थो यदा वायुर्वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते ॥५०॥ मुखं च शोषं लभते तद्बलार्धस्य लक्षणम् । किंवा ललाटे नासायां गात्रसंधिषु कक्षयोः ॥५१॥ यदा संजायते स्वेदो बलार्धं तु तदाऽऽदिशेत् । भुक्तवान्कृतसंभोगः कासी श्वासी कृशः क्षयी ॥ ५२ ॥ रक्तपित्ती क्षती शोषी न तं कुर्यात्कदाचन । अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिर्भ्रमः क्लमः ॥ ५३ ॥ तृष्णाक्षयः प्रतमको रक्तपित्तं च जायते । अभ्यङ्गं कारयेन्नित्यं सर्वेष्वङ्गेषु पुष्टिदम् ॥ ५४ ॥ शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् । सार्षपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् ॥ ५५ ॥ अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन । अभ्यङ्गो वातकफहृत्क्लमशान्तिबलं सुखम् ॥ ५६ ॥ निद्रावर्णमृदुत्वायुः कुरुते दृष्टिपुष्टिकृत् । अभ्यङ्गः शीलितो मूर्ध्नि सकलेन्द्रियतर्पणः ॥ ५७ ॥ दृष्टिपुष्टिकरो हन्ति शिरोभूमिगतान्गदान् । केशानां बहुतां दार्ढ्यं मृदुतां दीर्घतां तथा ॥ कृष्णतां कुरुते कुर्याच्छिरसः पूर्णतामपि ॥ ५८ ॥ न कर्णरोगा न मलं न च मन्याहनुग्रहः । नोच्चैः श्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ ५९ ॥ रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक्प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ ६० ॥ पादाभ्यङ्गस्तु सुस्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृत् । पादसुप्तिभ्रमस्तम्भसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ ६१ ॥ मूर्ध्नोऽभ्यङ्गात्कर्णयोः शीतमाहुः कर्णाभ्यङ्गात्पादयोरेवमेव । पादाभ्यङ्गो नेत्ररोगान्हरेच्च नेत्राभ्यङ्गाद्दन्तरोगश्च नश्येत् ॥ ६२ ॥ व्यायामक्षुण्णवपुषं पद्भ्यां संमर्दितं तथा । व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥ ६३ ॥ रोमकूपशिराजालधमनीभिः कलेवरम् । तर्पयेद्बलमाधत्ते स्नेहो युक्तोऽवगाहने ॥६४॥ अद्भिः संसिक्तमूलानां तरूणां पल्लवादयः । वर्धन्ते हि तथा नृणां स्नेहसंसिक्तधातवः ॥ ६५ ॥ नवज्वरी ह्यजीर्णी च नाभ्यक्तव्यः कदाचन । तथा विरिक्तो वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः ॥ ६६ ॥ पूर्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा । शेषाणां बहवः प्रोक्ता वह्निसादादयो गदाः ॥ ६७ ॥ उद्वर्तनं कफहरं मेदोघ्नं शुक्रदं परम् । बल्यं शोणितकृत्कान्तित्वक्प्रसादमृदुत्व-

कृत् ॥ ६८ ॥ मुखलेपाद्दृढं चक्षुः पीनो गण्डस्तथाऽऽननम् । कान्तमव्यङ्गपिटकं भवेत्कमलसंनिभम् ॥ ६९ ॥ दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदम् । कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्दाहपापनुत् ॥ ७० ॥ बाह्यैश्च सेकैः शीताद्यैरूष्माऽन्तर्याति पीडितः । नरस्य स्नातमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः ॥ ७१ ॥ प्रातः स्नातनरस्य पापहरणं दुःस्वप्नविध्वंसनं शौचस्याऽऽयतनं मलापहरणं संवर्धनं तेजसाम्। रूपद्योतकरं शरीरसुखदं कामाग्निसंदीपनं स्त्रीणां मन्मथगाहनं श्रमहरं स्नाने दशैते गुणाः ॥ ७२ ॥ शीतेन पयसा स्नानं रक्तपित्तप्रशान्तिकृत् । तदेवोष्णेन तोयेन बल्यं वातकफापहम् ॥ ७३ ॥ उष्णाम्बुनाऽधः कायस्य परिषेको बलावहः । तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ ७४ ॥ शिरःस्नानमचक्षुष्यमत्युष्णेनाऽम्बुना सदा । वातश्लेष्मप्रकोपे तु हितं तच्च प्रकीर्तितम् ॥ ७५ ॥ यः सदाऽऽमलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् । वलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ ७६ ॥ अशीतेनाम्भसा स्नानं पयःपानं युवस्त्रियः । एतद्धि मानवाः पथ्यं स्निग्धमल्पं च भोजनम् ॥ ७७ ॥ स्नानं ज्वरेऽतिसारे च नेत्रकर्णानिलार्तिषु । आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ ७८ ॥ स्नानस्यानन्तरं सम्यग्वस्त्रेण तनुमार्जनम् । कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वग्दोषनाशनम् ॥७९॥ कौशेयं चित्रवस्त्रं च रक्तवस्त्रं तथैव च । वातश्लेष्महरं शीतकाले तत्तु विधारयेत् ॥ ८० ॥ मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं काषायं वस्त्रमुच्यते । तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते ॥ ८१ ॥ शुक्लं तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् । न चोष्णं न च वा शीतं तच्च वर्षासु धारयेत् ॥ ८२ ॥ यशस्यं काम्यमायुष्यं श्रीदमानन्दवर्धनम् । त्वच्यं वशीकरं रुच्यं नवं निर्मलमम्बरम् ॥ ८३ ॥ कदाऽपि न जनैः सद्भिर्धार्यं मलिनमम्बरम् । तत्तु कण्डूक्रिमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम् ॥ ८४ ॥ कुङ्कुमं चन्दनं चापि कृष्णागुरुविमिश्रितम् । उष्णं वातकफध्वंसि शीतकाले तदिष्यते ॥ ८५ ॥ चन्दनं घनसारेण वालकेन च मिश्रितम् । सुगन्धि परमं शीतमुष्णकाले प्रशस्यते ॥ ८६ ॥ चन्दनं घुसृणोपेतं मृगनाभिसमायुतम् । न चोष्णं न च शीतं वा वर्षाकाले तदिष्यते ॥ ८७ ॥ अनुलेपस्तृषामूर्छादुर्गन्धश्रमदाहजित् । सौभाग्यतेजस्त्वग्वर्णकान्त्योजोबलवर्धनः । स्नानानर्हस्य लोकस्य त्वनुलेपोऽपि नो हितः ॥ ८८ ॥ सुगन्धिपुष्पपत्राणां धारणं कान्तिकारणम् । पापरक्षोग्रहहरं कामौजःश्रीविवर्धनम् ॥ ८९ ॥ भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथायोग्यं विधानतः । शुचि सौभाग्यसंतोषदायकं काञ्चनं स्मृतम् ॥ ९० ॥ ग्रहदृष्टिहरं पुष्टिकरं दुःस्वप्ननाशनम् । पापदौर्भाग्यशमनं रत्नाभरणधारणम् ॥ ९१ ॥ माणिक्यं तरणेः सुनिर्मलमथो चन्द्रस्य मुक्ताफलं माहेयस्य च विद्रुमो निगदितः

सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवेज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्यस्य वज्रं शनेर्नीलं निर्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेदवैडूर्यके ॥ ९२ ॥ वासः स्रगादिरत्नानां धारणं प्रीतिवर्धनम् । रक्षोघ्नमर्ध्यमोजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥ ९३ ॥ सततं सिद्धमन्त्रस्य महौषध्यास्तथैव च । रोचनासर्षपादीनां मङ्गल्यानां च धारणम्॥९४॥ आयुर्लक्ष्मीकरं रक्षोहरं मङ्गलदं शुभम् । हिंस्रादिभयविध्वंसि वशीकरणकारकम् ॥ ९५ ॥ देवगोविप्रवृद्धानां गुरूणां चैव पूजनम् । आयुष्यं वृद्धिदं पुण्यमलक्ष्मीकिल्बिषापहम् ॥ ९६ ॥ ततो भोजनवेलायां कुर्यान्मङ्गलदर्शनम् । तेषां प्रतिक्षणं नित्यमायुर्धर्मविवर्धनम् ॥ ९७ ॥ लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्यः स्त्रियो राजा तथाऽष्टमः ॥ ९८ ॥ पादुकारोहणं कुर्यात्पूर्वं भोजनतः परम् । पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्यं चाऽऽयुषे हितम् ॥ ९९ ॥ शरीरे जायते नित्यं वाञ्छा नृणां चतुर्विधा । बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्सा सुरतस्पृहा ॥ १०० ॥ भोजनेच्छाविघातात्स्यादङ्गमर्दोऽरुचिः श्रमः । तन्द्रा लोचनदौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः ॥ १०१ ॥ विघातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्ययोर्भवेत् । श्रवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि व्यथा ॥ १०२ ॥ निद्राविघाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम् । अङ्गमर्दस्तथा तन्द्रा स्यादन्नापाक एव च ॥ १०३ ॥ बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याऽऽहारेन्धनक्षयात् । मन्दी भवति कायाग्निर्नाग्निर्वर्धेन्निरिन्धनः॥ ॥ १०४ ॥ आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति । दोषक्षये च धातून्पचति च धातुक्षये प्राणान् ॥ १०५ ॥ आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः । स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्त्वशोभाविवर्धकः ॥ १०६ ॥ यथोक्तगुणसंपन्नमुपसेवीत भोजनम् । विचार्य देशकालादीन्कालयोरुभयोरपि ॥ १०७ ॥ सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ १०८ ॥ याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् । याममध्येऽरसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः ॥ १०९ ॥ क्षुत्संभवति पक्केषु रसदोषमलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ११० ॥

## अथ रसादीनां पाकलक्षणमाह ।

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १ ॥ आहारं तु रहः कुर्यान्निर्हारमपि सर्वदा । उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात्प्रकाशे हीयते श्रिया ॥ २ ॥ ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु । श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ३ ॥ आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः । [ निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः ] हीन-

दीनक्षुधार्तानां पापपाखण्डरोगिणाम्। कुक्कुटादिशुनां दृष्टिर्भोजने नैव शोभना ॥ ४ ॥ पितृमातृसुहृद्वैद्यपाककृद्धंसबर्हिणाम्। सारसस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरुत्तमा ॥ ५ ॥ दोषहृद्दृष्टिदं पथ्यं हैमं भोजनभाजनम्। रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥ ६ ॥ कांस्यं बुद्धिमदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम्। पैत्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं क्रिमिकफप्रणुत् ॥ ७ ॥ आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम्। शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् ॥ ८ ॥ शैलजे मृन्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम्। दारूद्भवे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकृत्तथा ॥ ९ ॥ पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत्। जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम् ॥ १० ॥ पात्रं पवित्रं शीतं च घटितं स्फटिकेन यत्। काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्यसंभवम् ॥ ११ ॥ भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम्। अग्निसंदीपकं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥ १२ ॥ अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः। इति संचिन्त्य यो भुङ्क्ते दृष्टिदोषो न बाधते ॥ १३ ॥ अञ्जनीगर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम्। दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम् ॥ १४ ॥ अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम्। मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् ॥ १५ ॥ फलान्यादौ समश्नीयाद्दाडिमादीनि बुद्धिमान्। विना मोचफलं तद्वद्वर्जनीया च कर्कटी ॥ १६ ॥ मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्यपि। पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन ॥ १७ ॥ प्रियालजम्बूबदरीफलानि गाङ्गेरिकोदुम्बरतित्तिडीकम्। तालीफलानागरनारिकेलसारं च भक्ष्यं तिलमिश्रमाम्रम्। अङ्कोलरम्भाफलसावलानां फलानि वर्ज्यानि सदा प्रभाते ॥ १८ ॥ गुरु पिष्टमयं द्रव्यं लड्डुकान्पृथुकानपि। न जातु भुक्तवान्खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥ १९ ॥ घृतपूर्वं समश्नीयात्कठिनं प्राक्ततो मृदु। अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥ २० ॥ यद्यत्स्वादुतरं तद्धि विदध्यादुत्तरोत्तरम्। भुक्त्वा यत्प्रार्थ्यते भूयस्तदुक्तं स्वादु भोजनम् ॥ २१ ॥ सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम्। स्वादु संजनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥ २२ ॥ अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्जरम्। अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥ २३ ॥ मधुराद्वर्धते रक्तमम्लान्मज्जाप्रवर्धनम्। लवणाद्वर्धते त्वस्थि तिक्तान्मेदः प्रवर्धते ॥ २४ ॥ कटुकाद्वर्धते मांसं कषायाद्वर्धते रसः। अन्नाच्च वर्धते शुक्रं षड्रसा धातुवर्धनाः ॥ २५ ॥ अतिद्रुताशिताहारो गुणान्दोषांश्च विन्दति। भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बितमश्नतः ॥ २६ ॥ मन्दानलो नरो द्रव्यमात्रां गुर्वीं विवर्जयेत्। स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ॥ २७ ॥

मात्रागुरुस्तु मुद्गादिर्माषादिः प्रकृतेर्गुरुः । संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ २८ ॥ आहारं षड्विधं चोष्यं पेयं लेह्यं तथैव च । भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥ २९ ॥ गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता । द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥ ३० ॥ द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते । विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥ ३१ ॥ पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति । शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत् ॥ ३२ ॥ न भुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून् । न जलान्तरितान्न द्विः सक्तूनद्यान्न केवलान् ॥ ३३ ॥ पुनर्दानं पृथक्पानं सामिषं पयसा निशि । दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ॥ ३४ ॥ बहु स्तोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम् । आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुते गदान् । हीनमात्रं तनोः कार्श्यं करोति च बलक्षयम् ॥ ३५ ॥ अप्राप्तकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नरः । तांस्तान्व्याधीनवाप्नोति मरणं चाधिगच्छति ॥ ३६ ॥ कालेऽतीतेऽश्नतो जन्तोर्वायुनाऽपहतेऽनले । कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा ॥ ३७ ॥ कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैस्तृतीयं वारि पूरयेत् । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ३८ ॥ रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता । न तथा स्वादुतामेति ततः सेव्याऽम्बुनाऽन्तरा ॥ ३९ ॥ अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं निरम्बुपानाच्च स एव दोषः । तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥ ४० ॥ भुक्तस्याऽऽदौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत् । मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् । समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः ॥ ४१ ॥ तृषितस्तु न चाश्नीयात्क्षुधितो न पिबेज्जलम् । तृषितस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥ ४२ ॥ अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् ॥ ४३ ॥ एवं भुक्त्वा समाचामेद्भक्ष्यं ग्रहणपूर्वकम् । भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याऽऽचमनं चरेत् ॥ ४४ ॥ दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाऽऽहरेच्छनैः । कुर्यादनिर्हृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥ ४५ ॥ दन्तलग्नमनिर्हार्यं लेपमन्ये तु दन्तवत् । न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नं निर्हरणं प्रति ॥ ४६ ॥ आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् । भुक्त्वा पाणितले घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ॥ जातरोगा विनश्यन्ति तिमिराणि तथैव च । भुक्त्वा च संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन्सुखावहान् ॥ ४७ ॥ आदौ सूपाज्यभक्तं सक्थिकमुदितं पायसं वाऽथ रम्यं पक्वान्नं मध्यमध्ये बहुविधपललं व्यञ्जनान्यत्र भोज्ये । अन्ते दुग्धं सिताढ्यं घृतमतुलरसं साम्रमत्यन्तमिष्टं दध्यन्नं वा यथेच्छापरिकलितमिदं देशरीत्या विदध्यात् ॥ ४८ ॥

आदिमध्यावसानेषु भोजने पयसा युते। कार्श्यं साम्यं तथा स्थौल्यमिति स्युः क्रमशो गुणाः ॥ ४९ ॥ आदौ द्रवं समश्नीयात्तत्राम्बु न पिबेद्बहु। मध्ये तु कठिने भक्ष्ये यथेष्टं शस्यते जलम् ॥ ५० ॥ तथा च भोजनस्यान्ते पीतमम्बु बलप्रदम्। द्रवप्रधानभुक्तान्ते किंतु तन्मात्रया पिबेत् ॥ ५१ ॥ विष्णुरन्नं तथैवान्नपरिणामश्च वै यथा। सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥ ५२ ॥ अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं ममान्नं जरयन्त्वशेषम्। सुखं ममैतत्परिणामसंभवं यच्छत्वरोगं मम चारुदेहम् ॥ ५३ ॥ अङ्गारकमगस्तिं च पावकं सूर्यमश्विनौ। यश्चैतान्संस्मरेन्नित्यमन्नं तस्याऽऽशु जीर्यति ॥ ५४ ॥ अगस्तिं कुम्भकर्णं च शनिं च वडवानलम्। आहारपरिपाकार्थे स्मरामि च वृकोदरम् ॥ ५५ ॥ इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम्। अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥ ५६ ॥ जीर्णेऽन्ने वर्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेधते। भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि ॥ ५७ ॥ धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कटुतिक्तकषायकैः। पूगकर्पूरकस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः ॥ ५८ ॥ फलैः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारिभिः। ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ॥ ५९ ॥ रते सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च संगरे। सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलचर्वणम् ॥ ६० ॥ प्रत्युषसि भुक्तसमये युवतीनां च संगमे विरमे। विद्वद्राजसभायां ताम्बूलं यो न खादयेत्स पशुः ॥ ६१ ॥ ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं वातघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धिनिर्णाशनम्। वक्त्रस्याऽऽभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसंदीपनं ताम्बूलस्य सखे त्रयोदश गुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः ॥ ६२ ॥ ताम्बूलमुक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं तुवरं सरम्। तिक्तं क्षारोषणं कामरक्तपित्तकरं लघु ॥ ६३ ॥ वश्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम्। मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् ॥६४॥ तत्तु दन्तमलध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनम्। मुखप्रसेकशमनं गलामयविनाशनम् ॥ ६५ ॥ नवं तदेव मधुरं कषायानुरसं गुरु। बलासंजननं प्रायः पत्रशाकगुणं स्मृतम् ॥ ६६ ॥ वङ्गदेशोद्भवं पर्णं परं कटुरसं सरम्। पाचनं पित्तजनकमुष्णं कफहरं मतम् ॥ ६७ ॥ पर्णं पुराणमकटु क्षुल्लकं तनु पाण्डुरम्। विशेषाद्गुणवद्द्वेयमन्यद्धीनगुणं मतम् ॥ ६८ ॥ पूगं गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तनुत्। मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम् ॥ ६९ ॥ पूगं स्याद्दृढमध्यं यत्स्विन्नं चापि त्रिदोषनुत्। सरसं गुर्वभिष्यन्दि तत्कृशं वह्निनाशनम् ॥ ७० ॥ खदिरः कफपित्तघ्नश्चूर्णं वातबलासनुत्। संयोगतस्त्रिदोषघ्नं सौमनस्यं करोति च ॥ ७१ ॥ पूगाधिकं प्रभाते स्यान्मध्याह्ने खादिराधिकम्। चूर्णाधिकं निशायां तु ताम्बूलं भक्षयेत्सदा ॥ ७२ ॥ तस्मा-

दग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् । पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसंभवः ॥ ॥ ७३ ॥ चूर्णपत्रं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी । आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ॥ ७४ ॥ आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं मेहि दुर्जरम् । तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥ ७५ ॥ आलस्यविद्रध्युपजिह्विकानां सतालुदन्तार्बुदरोगिणां च । गलास्यगण्डापचितालुशोषश्लेष्मामयानां तदतिप्रशस्तम् ॥ ७६ ॥ न नेत्रकोपे न च रक्तपित्ते क्षते न दाहे न विषे न शोषे । मदात्यये नापि न मोहमूर्छाश्वासेषु ताम्बूलमुशन्ति वैद्याः ॥ ७७ ॥ ताम्बूलं नातिसेवेत विरिक्तो न बुभुक्षितः । देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥ ७८ ॥ शोषपित्तानिलास्रं स्यादतिताम्बूलभक्षणात् । ताम्बूलं न हितं दन्तदुर्बलेक्षणरोगिणाम् । विषमूर्छामदार्तानां क्षतिनां रक्तपित्तिनाम् ॥ ७९ ॥ भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते । अन्नसंघातशैथिल्यं ग्रीवाजानुकटीसुखम् ॥ ८० ॥ भुक्त्वोपविशतस्तुन्दं शयानस्य तु पुष्यति । आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥ ॥ ८१ ॥ श्वासानष्टौ समुत्तानस्तान्द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे । ततस्तद्विगुणान्वामे पश्चात्स्वप्याद्यथासुखम् ॥ ८२ ॥ वामदिशायामनलो नाभेरूर्ध्वोऽस्ति जन्तूनाम् । तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तप्रपाकार्थम् ॥ ८३ ॥ त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा । भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला ॥ ८४ ॥ भूशय्या वातलाऽतीवरूक्षा पित्तास्रनाशिनी । सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् ॥ ८५ ॥ श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं परम् ॥ ८६ ॥ प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् । प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहपित्तनुत् ॥ ८७ ॥ स्वेदमूर्छापिपासाघ्नमप्रवातमतोऽन्यथा । सुखं प्रवातं सेवेत ग्रीष्मे शरदि चोत्तरम् ॥ ॥ ८८ ॥ निर्वातमायुषे सेव्यमारोग्यं यत्र सर्वदा । पूर्वोऽनिलो गुरुः सोष्णः स्निग्धः पित्तास्रदूषकः ॥ ८९ ॥ विदाही वातलः श्रान्तिकफशोषवतां हितः । स्वादुः पटुरभिष्यन्दी त्वग्दोषार्शोविषक्रिमीन् ॥ ९० ॥ संनिपातज्वरश्वासमामवातं प्रकोपयेत् । दक्षिणः पवनः स्वादुः पित्तरक्तहरो लघुः ॥ ९१ ॥ वीर्येण शीतलो बल्यश्चक्षुष्यो न च वातलः । पश्चिमः पवनस्तीक्ष्णः शोषणो बलहृल्लघुः ॥ ९२ ॥ मेदपित्तकफध्वंसी प्रभञ्जनविवर्धनः । उत्तरो मारुतः शीतः स्निग्धो दोषप्रकोपकृत् ॥ ९३ ॥ क्लेदनः प्रकृतिस्थानबलदो मधुरो लघुः । आग्नेयो दाहकृद्रूक्षो नैर्ऋतो न विदाहकृत् ॥ ९४ ॥ वायव्यस्तु भवेत्तिक्त ऐशानः कटुकः स्मृतः । विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां बहुरोगकृत् ॥ ॥ ९५ ॥ अतस्तं नैव सेवेत सेवितः स्यान्न शर्मणे । व्यजनस्यानिलो दाह-

स्वेदमूर्छाश्रमापहः ॥ ९६ ॥ तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमको मतः । वंश-व्यजनजस्तूष्णो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ ९७ ॥ चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्र-जस्तथा । एते दोषजितो वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ ९८ ॥ दिवा स्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः । ग्रीष्मवर्जेषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते ॥ ९९ ॥ उचितो हि दिवास्वापो नित्यं चै(ते)षां शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति ते(ये)षामस्वपतां दिवा ॥ १०० ॥ भोजनात्प्राग्दिवा-स्वापः पाषाणमपि जीर्यति । भोजनान्ते दिवास्वापाद्वातपित्तकफोद्भवः ॥ ॥ १०१ ॥ व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान्क्लान्तानतीसारिणः शूलश्वासवत-स्तृषापरिगतान्हिक्कामरुत्पीडितान् । क्षीणान्क्षीणकफाञ्शिशून्मदहतान्वृद्धान्र-साजीर्णिनो रात्रौ जागरितान्नरान्निरशनान्कामं दिवा स्वापयेत् ॥ १०२ ॥ दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्मीकृता तु यैः । न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां चोपजायते ॥ १०३ ॥ भोजनानन्तरं निद्रा वातं हरति पित्तहृत् । कफं करोति वपुषः पुष्टिं सौख्यं तनोति हि ॥ १०४ ॥ शयनं पित्तनाशाय वातनाशाय मर्दनम् । वमनं कफनाशाय ज्वरनाशाय लङ्घनम् ॥ १०५ ॥ शब्दान्स्पर्शांश्च रूपाणि रसान्गन्धान्मनःप्रियान् । भुक्तवानपि सेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ॥ १०६ ॥ शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धो जुगुप्सितः । भुक्तमप्रयतं चान्नमतिहास्यं च वामयेत् ॥ १०७ ॥ शयनं चाशनं चाति न भजेन्न द्रवाधिकम् । नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् ॥ १०८ ॥ व्यायामं च व्यवायं च धावनं पानमेव च । युद्धं गीतं च पाठं च मुहूर्तं भुक्तवांस्त्यजेत् ॥ १०९ ॥ अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वप्नविपर्य-याच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥११०॥ अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते । प्राग्भुक्ते त्वनले मन्दे द्विरन्नं न समाहरेत् ॥ पूर्वभुक्तेऽविदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् ॥ १११ ॥ भवेद्यदि प्रातरजीर्णशङ्का तदाऽभयानागरसैन्धवानाम् । विचूर्णितं शीतजलेन भुक्त्वा मुक्तामशङ्कोऽमितमन्नमद्यात् ॥ ११२ ॥ अध्वा वर्णकफस्थौल्यसौ-कुमार्यविनाशनः । यत्तु चङ्क्रमणं नाति देहपीडाकरं भवेत् ॥ ११३ ॥ तदा-युर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् । उष्णीषं कान्तिकृत्केश्यं रजोवातकफाप-हम् ॥ ११४ ॥ पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् । अनारोग्य-मनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिदम् ॥ ११५ ॥ छत्रस्य धारणं वर्षातपवातरजोपहम् । हिमघ्नं हितमक्ष्णोश्च माङ्गल्यमपि कीर्तितम् ॥ ११६ ॥ सत्त्वोत्साहबलस्थैर्यधैर्य-वीर्यविवर्धनम् । अवष्टम्भकरं चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ ११७ ॥ ऊर्ध्वा-च्छादनसंयुक्ता शिबिका सर्ववल्लभा । तस्यामारोहणं नृणां त्रिदोषशमकं

मतम् ॥ ११८ ॥ वातश्लेष्मगदार्तानामहिता श्रमकृत्तरिः । पित्तानिलकरो हस्ती लक्ष्म्यायुःपुष्टिवर्धनः ॥ ११९ ॥ घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमकृन्मतम् । मेदोवर्णकफघ्नं च हितं तद्बलिनां परम् ॥ १२० ॥ आतपः स्वेदमूर्छास्रपित्ततृष्णाक्लमश्रमान् । दाहं विवर्णतां कुर्यादेतांश्छाया व्यपोहति ॥ १२१ ॥ वृष्टिर्वृष्या हिमा बल्या निद्रालस्यविवर्धनी । भयावहा मोहकरी कुहतिः कफवातला ॥ १२२ ॥ अग्निर्वातकफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः । आमाभिष्यन्दशमनो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ १२३ ॥ सद्यः श्लेष्मकरो धूमो नेत्रयोरहितो भृशम् । शिरोगौरवकृच्चापि वातपित्तं च कोपयेत् ॥ १२४ ॥ मैत्रीं सद्भिरसद्भिश्च कुर्यात्सत्सु तु सर्वथा । संसर्गः साधुभिः कुर्यादसत्सङ्गं परित्यजेत् ॥ १२५ ॥ सेवेत देवभूदेववृद्धवैद्यनृपातिथीन् । विमुखान्नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत कानपि ॥ १२६ ॥ गुरूणां संनिधौ तिष्ठेत्सदैव विनयान्वितः । पादप्रसारणादीनि तत्र नैव समाचरेत् ॥१२७॥ अपकारपरोऽपि स्यादुपकारपरः पुमान् । आत्मवत्सकलान्पश्येद्वैरिणो दूरतो वसेत् ॥ १२८ न कंचिदात्मनः शत्रुं नाऽऽत्मानं कस्यचिद्रिपुम् । प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः ॥१२९॥ नाऽऽत्मानमुदके पश्येन्न नग्नः प्रविशेज्जलम् । तथा नाज्ञातगाम्भीर्यं न हिंस्रप्राणिसेवितम् ॥ १३० ॥ काले हितं मितं सत्यं संवादे मधुरं वदेत् । भुञ्जीत मधुरं प्रायः स्निग्धं काले हितं मितम् ॥ १३१ ॥ न रात्रौ दधि भुञ्जीत न च निर्लवणं तथा । नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं न चाप्यघृतशर्करम् ॥१३२॥ जनस्याऽऽशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति । तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपण्डितः ॥ १३३ ॥ नैकः सुखी न सर्वत्र विश्वस्तो न च शङ्कितः । नोद्यमाद्विरमेत्क्वापि हेतावीर्ष्येत्फले न तु ॥ १३४ ॥ वेगान्न धारयेत्किंचिन्मनोवेगान्विधारयेत् । न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ॥ १३५ ॥ वर्षातपादिषु च्छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च । सोपानत्कस्तनुं रक्षन्विचरेद्युगमात्रदृक्* ॥ १३६ ॥ नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत् । संदिग्धनावं वृक्षं च नाऽऽरोहेद्दुष्टयानवत् ॥१३७॥ नासंवृतमुखः कुर्यात्सभायां सुविचक्षणः। कासं हासं तथोद्गारं जृम्भणं क्षवथुं तथा ॥१३८॥ नासिकां न विकुष्णीयान्नासीतोत्कटकः क्वचित् । नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेन्न नखैर्विलिखेद्भुवम् ॥ १३९ ॥ संमार्जनीरजो नैव देहे दध्यात्कदाचन । न नखेन तृणं छिन्द्यान्नोच्छिष्टो ब्राह्मणं स्पृशेत् ॥ १४० ॥ नोपरक्तं न चोद्यन्तं नास्तं यान्तं दिवाकरम् । सर्वथा तु समीक्षेत न जले प्रतिबिम्बितम् ॥ १४१ ॥ नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मं

---

* युगमात्रदृक्—अग्रतो हस्तचतुष्टयमितां भूमिं पश्यन् ।

दीप्तामेध्याप्रियाणि च । पौरंदरं धनुर्नैव दर्शयेत्कमपि क्वचित् ॥ १४२ ॥ रिपोरन्नं न भुञ्जीत गणिकान्नमपि क्वचित् । प्रतिभूर्न भवेत्क्वापि न च साक्षी वृथा वदेत् ॥ १४३ ॥ स्थगीं न धारयेज्जातु द्यूतं दूरात्परित्यजेत् । विश्वासं नाऽऽचरेत्स्त्रीणां ताः स्वतन्त्राश्च नाऽऽचरेत् ॥ १४४ ॥ रक्षणीया सदा पत्नी यौवने तु विशेषतः । न भिन्नशयने स्वप्यान्न चैको विवरे बिले । नैको देवालये नैव रात्रौ तरुतले न च ॥ १४५ ॥ एवं दिनानि गमयेत्सदाचारपरः सदा । ततो रात्रिप्रयुक्तानि कुर्यात्कर्माणि मानवः ॥१४६॥ इत्याचारं समासेन भाषितं यः समाचरेत् । स विन्दत्यायुरारोग्यं प्रीतिं धर्मं धनं यशः ॥ १४७ ॥ एतानि पञ्च कर्माणि संध्यायां वर्जयेद्बुधः । आहारं मैथुनं निद्रां संपाठं गतिमध्वनि ॥ १४८ ॥ भोजनाज्जायते व्याधिर्मैथुनाद्गर्भवैकृतम् । निद्राया निःस्वता पाठादायुर्हानिर्गतेर्भयम् ॥ १४९ ॥

## अथ रात्रिचर्या ।

ज्योत्स्ना शीता स्मरानन्दप्रदा तृट्पित्तदाहहृत् । ततो हनिगुणः कुर्यादवश्यायोऽनिलं कफम् ॥ १ ॥ तमो भयावहं मोहदिङ्मोहजननं भवेत् । पित्तहृत्कफकृत्कामवर्धनं क्रमकृच्च तत् ॥ २ ॥ रात्रौ तु भोजनं कुर्यात्प्रथमप्रहरान्तरे । किंचिदूनं समश्नीयाद्दुर्जरं तत्र वर्जयेत् ॥ ३ ॥ शरीरे जायते नित्यं देहिनां सुरतस्पृहा । अव्यवायान्मेहमेदोवृद्धिः शिथिलता तनौ ॥ ४ ॥ बलिनो मनसो रोधात्क्रोधाद्वा ब्रह्मचर्यतः । नारीणामरसज्ञत्वात्क्षीणं शुक्रं भवेन्नृणाम् ॥ ५ ॥ दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं भ्रमः । क्लैब्यं शुक्रविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ ६ ॥ संबन्धिन्यरिवल्लभा नृपवधूर्मित्राङ्गना रोगिणी शिष्यब्राह्मणवल्लभातिपतितोन्मत्ता महापापिनी । पिङ्गा प्रव्रजिता सती गुरुवधूर्वृद्धा तथा गर्भिणी म्लेच्छा कृष्णतमा तथाऽपरिचिता त्याज्या इमा योषितः ॥ ७ ॥ सेवनं योषितां कुर्याद्बुधो बुद्ध्वा रतिक्रमम् । बालामुग्धाधिरूढानामनुरागविभावनात् ॥ ८ ॥ बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश । ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ॥ ९ ॥ तदूर्ध्वमधिरूढा स्यात्पञ्चाशद्वत्सरावधि । वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता ॥ १० ॥ निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणे मता । तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥ ११ ॥ नित्यं बाला सेव्यमाना नित्यं वर्धयते बलम् । तरुणी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढोद्भासयते जराम् ॥ १२ ॥ सद्योमांसं नवान्नं च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदकस्नानं सद्यःप्राणकराणि षट् ॥ १३ ॥ पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्

॥ १४ ॥ वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् । वयोधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्थविरायते ॥ १५ ॥ आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः । स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ १६ ॥ सेवेत कामतः कामं बलाद्वाजीकृतो हिमे । प्रकामं तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १७ ॥ त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वृष्टिनिदाघयोः । शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवा निशि ॥ १८ ॥ वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु सरसः स्मरः । त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात्प्रमदां नरः ॥ १९ ॥ सर्वेष्वृतुषु धर्मेषु पक्षात्पक्षाद्व्रजेद्बुधः । आयुष्क्षयभयाद्विद्वान्नाह्नि सेवेत कामिनीम् ॥ २० ॥ अवशो यदि सेवेत तदा ग्रीष्मवसन्तयोः । आस्यावर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यसुखप्रदाम् ॥ २१ ॥ नोपेयात्पुरुषो नारीं संध्ययोर्न च पर्वसु । गोसर्गे चार्धरात्रे च तथा संध्यादिनेऽपि च ॥ २२ ॥ काम्यस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः । सर्वेष्वृतुष्वहरहो व्यवायो न निवार्यते ॥ २३ ॥ घृतक्षीराशिना निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा । विहारं भार्यया कुर्याद्देशेऽतिशयसंवृते ॥ २४ ॥ रम्ये श्राव्याङ्गनागाने सुगन्धिसुखमारुते । देशे गुरुजनासन्नेऽनिभृतेऽतित्रपाकारे ॥ २५ ॥ श्रूयमाणव्यथाहेतुवचने च रमेत न । स्नातश्चन्दनलिप्ताङ्गः सुगन्धसुमनोन्वितः ॥ २६ ॥ भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेषः समलङ्कृतः । ताम्बूलवदनः पत्न्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः ॥ २७ ॥ पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे । अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान्सव्यथाङ्गः पिपासितः ॥ २८ ॥ बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् । भार्यां तुल्यगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् ॥ २९ ॥ अधिकामोऽभिकामां च हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् । सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणबृंहितः ॥ ३० ॥ सीमन्ताक्ष्यधरे कपोलगलके कुक्षौ कुचोरःस्थले नाभिश्रोणिवराङ्गजानुषु तथा गुल्फे पदाङ्गुष्ठके । वामाङ्गे हरिणीदृशां मनसिजो मासस्य पक्षद्वये शुक्लश्यामविभागतः सुविहरत्यूर्ध्वाध एवं क्रमात् ॥ ३१ ॥ सीमन्ते नखरं सुचुम्बनविधिं नेत्रे कपोलेऽधरे दन्ताग्रं विदधीत किंच नखरं कुक्षौ सुकण्ठेऽपि च । मन्दं वक्षसि ताडनं कुचयुगे श्रोणौ दृढं मर्दनं नाभौ किंच चपेटिकां स्मरगृहे मातङ्गलीलायितम् ॥ ३२ ॥ गुल्फजानुपदाङ्गुष्ठसमये घातनानि च । इष्टचन्द्रकलास्पर्शाद्द्रावयेदम्बुजेक्षणाम् ॥ ३३ ॥ रजस्वलामकामां च मलिनामप्रियां तथा । वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥ ३४ ॥ हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् । सगोत्रां गुरुपत्नीं च तथा प्रव्रजितामपि ॥ ३५ ॥ नाभिगच्छेत्ततो नारीं भूरिवैगुण्यशङ्कया । रजस्वलां गतवतो नरस्यासंयतात्मनः ॥ ३६ ॥ दृष्ट्याऽऽयुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरुपत्नीं च सगोत्रामथ पर्वसु ॥ ३७ ॥ वृद्धां च संध्ययोश्चापि

गच्छतो जीवनक्षयः । गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद्व्याधितायां बलक्षयः ॥ ३८ ॥ हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां क्षामां वन्ध्यामसंवृते । देशेऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं म्लानं मनो हरेत् ॥ ३९ ॥ क्षुधितः क्रुद्धचित्तश्च मध्याह्ने तृषितोऽबलः । स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः कोपं च विन्दति ॥ ४० ॥ व्याधितस्य रुजा प्लीहा मूर्छा मृत्युश्च जायते । प्रत्युषस्यर्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः ॥ ४१ ॥ तिर्यग्योनावयोनौ वा दुष्टयोनौ तथैव च । उपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रसुखक्षयः ॥ ४२ ॥ उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे । उत्ताने च भवेच्छीघ्रं शुक्राश्मर्यास्तु संभवः ॥ ४३ ॥ सर्वमेतत्त्यजेत्तस्माद्यतो लोकद्वये हितम् । शुक्रं तूपस्थितं मोहान्न संधार्यं कदाचन ॥ ४४ ॥ स्नानानुलेपनहिमानिलखण्डखाद्यशीताम्बुदुग्धरसयूपसुराः प्रसन्नाः । सेवेत चानुदिवसं विरतौ रतस्य तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ॥ ४५ ॥ स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैक्षवसंस्कृतम् । ततो मांसरसः स्वप्नो व्यवायान्ते हिता अमी ॥ ४६ ॥ अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाऽऽक्षेपकादयः । शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयाः ॥ ४७ ॥ रात्रौ जागरणं रूक्षं कफदोषविषार्तिजित् । निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रितम् ॥ पुष्टिवर्णबलोत्साहवह्निदीप्तिं करोति च ॥ ४८ ॥ यो लेढि शयनसमये मधुमिश्रं बीजपूरदलचूर्णम् । स व्रीडाकरवातप्रसरनिरोधात्सुखं स्वपिति ॥ ४९ ॥ सवितुरुदयकाले प्रसृतीः सलिलस्य पिबेदष्टौ । रोगजरापरिमुक्तो जीवेद्वत्सरशतं साग्रम् ॥ ५० ॥ अनुदिनं त्वरुणे रविमण्डले पिबति तोयमनुज्झितमूत्रविट् । अनिलपित्तकफानलदोषहृच्छतसमा रमते तरुणीशतम् ॥ ५१ ॥ विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि । स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो वलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥ ५२ ॥ अर्शःशोथग्रहण्यो ज्वरजठरजराकोष्ठमेदोविकारा मूत्राघातास्रपित्तश्रवणगलशिरःश्रोणिशूलाक्षिरोगाः । ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तोस्तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥ ५३ ॥ स्नेहपीते क्षतेऽशुद्धावाध्माने स्तिमितोदरे । हिक्कायां कफवातोत्थे व्याधौ तद्वारि वारयेत् ॥ ५४ ॥ नरो दिनादिचर्याभिर्यो न वर्तेत नित्यशः । स एव लभते रोगं ततः पथ्यं समाचरेत् ॥ ५५ ॥

इति दिनरात्रिचर्या ।

## अथ ऋतुचर्यामाह—

शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षाः शरद्धिमः । माघादिमासयुग्मैः स्युर्ऋतवः षट्क्रमादमी ॥ १ ॥ उत्तरायणमत्राऽऽद्यैः परैः स्याद्दक्षिणायनम् । आद्यमुष्णं

बलहरं ततोऽन्यद्बलदं हिमम् ॥ २ ॥ शिशिरः शीतलोऽतीव रूक्षो वाताग्निवर्धनः । वसन्तो मधुरः स्निग्धः श्लेष्मवृद्धिकरश्च सः ॥ ३ ॥ ग्रीष्मो रूक्षोऽतिकटुकः पित्तकृत्कफनाशनः । वर्षाः शीतविदाहिन्यो वह्निमान्द्यानिलप्रदाः ॥ ४ ॥ शरदुष्णा पित्तकर्त्री नृणां मध्यबलावहा । हेमन्तः शीतलः स्निग्धः स्वादुर्जठरवह्निकृत् ॥ ५ ॥ चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु । वर्षादिषु च पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ ६ ॥ चयकोपशमान्दोषा विहाराहारसेवनैः । समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययम् ॥ ७ ॥ स्वस्थानस्थस्य दोषस्य वृद्धिः स्यात्स्तब्धकोष्ठता । पीतावभासता वह्निमन्दता चाङ्गगौरवम् ॥ ८ ॥ आलस्यं चयहेतौ तु द्वेषश्च चयलक्षणम् । संचयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः । ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ॥ ९ ॥

## अथ वर्षासु हिताहितमाह—

वर्षासु प्रबलो वायुस्तस्मान्मिष्टादयस्त्रयः । रसाः सेव्या विशेषेण पवनस्योपशान्तये ॥ १ ॥ भवेद्वर्षासु वपुषि क्लिन्नत्वं यद्विशेषतः । तत्क्लेदशान्तये सेव्या अपि कट्वादयस्त्रयः ॥ २ ॥ स्वेदनं मर्दनं सेव्यं दध्युष्णं जाङ्गलामिषम् । गोधूमाः शालयो माषा जलं कौपं दिवश्च्युतम् ॥ ३ ॥ न भजेत्पूर्वपवनं वृष्टिं घर्मं हिमं श्रमम् । नदीनीरं दिवा स्वापं रूक्षं नित्यं च मैथुनम् ॥ ४ ॥

## अथ शरदि हिताहितमाह—

सर्पिः स्वादुकषायतिक्तकरसा यच्छीतलं यल्लघु क्षीरं स्वच्छसितैक्षवः पटुरसः स्वल्पः पलं जाङ्गलम् । गोधूमा यवमुद्गशालिसहिता नादेयमंशूदकं चन्द्रश्चन्दनमिन्दुरादिरजनी माल्यं पटो निर्मलः ॥ १ ॥ विश्रामः सुहृदां गणेषु मधुरा वाचः सरःक्रीडनं पित्तानां च विरेचनं बलवतो युक्तं शिरामोक्षणम् । एतान्यत्र घनावसानसमये पथ्यानि मुञ्चेद्दधि व्यायामाम्लकटूष्णतीक्ष्णदिवसस्वप्नं हिमं चाऽऽतपम् ॥२॥ दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः । ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ॥ ३ ॥ इक्षवः शालयो मुद्गाः सरोऽम्भः क्वथितं पयः । शरद्येतानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ ४ ॥

## अथ हेमन्ते हिताहितमाह—

प्रातर्भोजनमम्लपिष्टलवणानभ्यङ्गघर्मश्रमान्गोधूमैक्षवशालिमाषपिशितं पिष्टं नवान्नं तिलान् । कस्तूरीं वरकुङ्कुमागुरुयुतामुष्णाम्बु शौचेऽनलं स्निग्धं स्त्रीस्वसुखं गुरूष्णवसनं सेवेत हेमन्तके ॥ १ ॥

## अथ शिशिरे हिताहितमाह—

शिशिरे शीतमधिकं रौक्ष्यं चाऽऽदानकालजम् । विशेषतस्तु तत्रैव हेमन्तस्य मतो विधिः ॥ १ ॥

## अथ वसन्ते हिताहितमाह—

वान्ति नस्यमथाभयां च मधुना व्यायाममुद्वर्तनं संसेवेत मधौ कफघ्नकवलं मांसं तथा जाङ्गलम् । गोधूमान्बहुभेदशालिसहितान्मुद्गान्यवान्षष्टिकाँल्लेपं चन्दनकुङ्कुमागुरुकृतं रूक्षं कटूष्णं लघु ॥ १ ॥ मिष्टमम्लं दधि स्निग्धं दिवास्वप्नं च दुर्जरम् । अवश्यायमपि प्राज्ञो वसन्ते परिवर्जयेत् ॥ २ ॥

## अथ ग्रीष्मे हिताहितमाह—

स्वादु स्निग्धहिमं लघु द्रवमयं द्रव्यं रसालां सितां सकुक्षीरदशाङ्कुलानि सितया शालिं रसं मांसजम् । शीतांशुं स्वपनं दिवा मलयजं शीतं पयः पानकं सेवेतोष्णदिने त्यजेत्तु कटुकक्षाराम्लघर्मश्रमान् ॥ १ ॥ ऋतुष्वेषु य एतैस्तु विधिभिर्वर्तते नरः । दोषानृतुकृतान्नैव लभते स कदाचन ॥ २ ॥ तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरश्मिभिः । समन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषम् ॥ ३ ॥ शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् । नाभिष्यन्दि न वा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमम् ॥ ४ ॥

## अथ जलगुणाः ।

पानीयं शीतलं रूक्षं हन्ति पित्तविषभ्रमान् । दाहाजीर्णश्रमच्छर्दिमोहमूर्छामदात्ययान् ॥ १ ॥ मूर्छापित्तोष्मदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये । भ्रमक्लमातिसारेषु मार्गोत्थवमथौ तथा । ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥ २ ॥

## अथोष्णवारिगुणाः ।

यत्क्वाथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं भवेत् । अर्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ॥ १ ॥ कफमेदोनिलामघ्नं दीपनं बस्तिशोधनम् । कासश्वासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ २ ॥ तप्तं पाथः पादभागेन हीनं पथ्यं प्रोक्तं वातजातामयघ्नम् । अर्धांशोनं नाशयेद्वातपित्तं पादप्रायं तत्तु दोषत्रयघ्नम् ॥३॥ तप्तायःपिण्डसंसिक्तं लोष्टनिर्वापितं जलम् । सर्वदोषहरं पथ्यं सदा नैरुज्यकारकम् ॥ ४ ॥ उष्णोदकं श्रेष्ठतमं वदन्ति विश्वायवानीसहितं क्रमेण । कफे च वाते न च पित्तरोगे सर्वेषु रोगेषु न शीतलाम्बु ॥ ५ ॥

## अथ ऋतुविशेषे जलक्वाथनियमः ।

शारदं चार्धपादोनं पादहीनं तु हैमतम् । शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धावशेषितम् । विपरीते ऋतौ तद्वत्प्रावृष्यष्टावशेषितम् ॥ १ ॥

## अथ रात्रिसेवितोष्णोदकगुणाः ।

भिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति । अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥ १ ॥

## अथ निषिद्धमुष्णोदकम् ।

दिवा शृतं तु यत्तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् । रात्रौ शृतं दिवा तद्वद्गुरुत्वमधिगच्छति ॥ १ ॥

## अथोष्णोदकप्रयोगः ।

पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे । आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धे नवज्वरे ॥ हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥ १ ॥

## अथोष्णवारिमन्दाचरणम् ।

अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथुक्षये । मन्दाग्नावुदरे कोष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ॥ व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ १ ॥

## अथ शृतशीतगुणाः ।

गुल्मार्शोग्रहणीक्षयेषु जठरे मन्दानलाध्मानके शोफे पाण्डुगलग्रहे व्रणगदे मेहे च नेत्रामये । वातारुच्यतिसारके कफयुते कुष्ठे प्रतिश्यायके उष्णं वारि सुशीतलं शृतहिमं स्वल्पं प्रदेयं जलम् ॥ १ ॥

## अथोष्णजलविधिः ।

आमं जलं जीर्यति याममात्रं तदर्धमात्रं शृतशीतलं च । तदर्धमात्रं तु शृतं कवुष्णं प्रायः प्रपाके त्रय एव कालाः ॥ १ ॥ जलाधिक्यान्मनुष्याणामामवृद्धिः प्रजायते । आमवृद्ध्या तु मन्दाग्निर्मन्दाग्नौ चाप्यजीर्णता ॥ २ ॥ अजीर्णेन ज्वरोत्पत्तिर्ज्वराद्वै धातुनाशनम् । धातुनाशात्सर्वरोगा जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥ शर्करासहितं नीरं कफकृत्पवनापहम् । सितासितोपलायुक्तं शुक्रलं दोषनाशनम् ॥ ४ ॥ सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं भवेत् । स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं बस्तिशोधनम् । वृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं लघु ॥ ५ ॥ इति जलगुणाः ।

## अथ दुग्धगुणाः ।

दीप्तानले कृशे पुंसि बाले वृद्धे रतिप्रिये । मतं हिततमं यस्मात्सद्यः शुक्रकरं पयः ॥ १ ॥ जीर्णज्वरे मूत्रकृच्छ्रे रक्तपित्ते मदात्यये । कासे श्वासे प्रशंसन्ति गव्यं क्षीरं भिषग्वराः ॥ २ ॥ गोक्षीरं मधुरं शीतं गुरु स्निग्धं रसायनम् । बृंहणं स्तन्यकृद्बल्यं जीवनं वातपित्तनुत् ॥ ३ ॥ गव्यं माहिषमाजं च कारभं स्त्रैणमाविकम् । ऐभमैकशफं चेति क्षीरमष्टविधं मतम् ॥ ४ ॥

## अथ तत्र वर्णभेदाः ।

कृष्णगव्या वरं क्षीरं वातपित्तकफप्रणुत् । पीताया वातपित्तघ्नं रक्ताया वातहृत्परम् ॥ १ ॥ चित्रायास्तद्वदाख्यातं श्वेतायाः श्लेष्मलं गुरु । बालवत्साविवत्सानां गवां क्षीरं त्रिदोषकृत् ॥ २ ॥ बष्कयण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः । पिण्याकाद्यशनाज्जातं क्षीरं गुरु कफावहम् ॥ ३ ॥ निद्रारेतोबलस्थौल्यवह्निमान्द्यकरं हिमम् । कृष्णगव्या पयःफेनो ह्यजानां चातिशस्यते ॥ ४ ॥ मन्दाग्नीनां कृशानां च विशेषादतिसारिणाम् । उत्साहदीपनं बल्यं मधुरं वातनाशनम् ॥ ५ ॥ सद्यो बलकरं दण्डतप्तक्षीरं विलोडितम् । क्षीणे ज्वरातिसारे च सामे च विषमे ज्वरे ॥ मन्दाग्नौ कफमाश्रित्य पयःफेनः प्रशस्यते ॥ ६ ॥

## अथ माहिषम् ।

माहिषं[1] मधुरं क्षीरं स्निग्धं गुरु बलप्रदम् । निद्राशुक्रकरं शीतमभिष्यन्द्यग्निमान्द्यकृत् ॥ १ ॥

## अथाऽऽजम् ।

आजं गव्यगुणं ग्राहि विशेषाद्दीपनं लघु । हन्ति क्षयार्शोतिसारत्रिदोषास्रभ्रमज्वरान् ॥ १ ॥ अजानामल्पकायत्वात्कटुतिक्तनिषेवणात् । नात्यम्बुपानाद्व्यायामा[3]त्त्रिदोषघ्नमजापयः ॥ २ ॥

## अथाऽऽविकम् ।

आविकं मधुरं केश्यं स्निग्धं वातकफापहम् । गुरुकालेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम् ॥ १ ॥

## अथौष्ट्रम् ।

औष्ट्रं स्वादु पयो रूक्षं लवणं लघुदीपनम् । क्रिमिकुष्ठकफानाहशोफोदरहरं परम् ॥ १ ॥

---

१ क. ख. गव्यं । २ ग. °त् । अल्पाम्बुपाना° । ३ ङ. °मात्सर्वव्याधिहरं प° ।

## अथैभम् ।

हस्तिन्या दुर्जरं दुग्धं वातश्लेष्मकरं गुरु । मधुरं पित्तनुद्बल्यं शीतं श्रमवतां हितम् ॥ १ ॥

## अथाऽऽश्वम् ।

आश्वमुष्णं पयो रूक्षं बल्यं श्वासानिलापहम् । अम्लं पटु लघु स्वादु सर्वमैकशफं तथा ॥ १ ॥

## अथ गार्दभम् ।

श्वासवातहरं साम्लं लवणं रुचिदीप्तिकृत् । कफकासहरं बालरोगघ्नं गर्दभीपयः ॥ १ ॥

## अथ मानुषम् ।

नार्या लघु पयः शीतं दीपनं वातपित्तजित् । चक्षुःशूलाभिघातघ्नं नस्याश्चोतनयोर्हितम् ॥ १ ॥ प्रलापमूर्छाभ्रमदाहयुक्ते तृषान्विते दोषसमूहमूर्तौ । पयोऽङ्गनानां पिबतां नराणां प्रागेव जूर्तिः प्रशमं प्रयाति ॥ २ ॥ स्तन्यं रुद्राक्षसंयुक्तमाहारार्थं प्रयोजयेत् । दोषज्वरेऽतिसारे च शूले च ग्रहणीगदे ॥ ३ ॥ पाण्डुरोगे क्षये चार्शःशोफे मन्दाग्निकेऽरुचौ । प्रसेके च प्रतिश्याये क्रिमिरोगे भगंदरे । उदावर्ते विषूच्यां च स्तन्यपानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥ मानुष्यं मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् । नस्याश्चोतनपथ्यं च जीवनं लघु दीपनम् ॥ ५ ॥

## अथ धारोष्णगुणाः ।

धारोष्णं शस्यते गव्यं धाराशीतं तु माहिषम् । शृतोष्णमाविकं पथ्यं शृतशीतमजापयः ॥ १ ॥ पित्तघ्नं माहिषं क्षीरं वातघ्नं चाऽऽविकं पयः । वातपित्तहरं गव्यं त्रिदोषघ्नमजापयः ॥ २ ॥ धारोष्णं पवनप्रकोपशमनं दुग्धं गवां पुष्टिकृत्पाण्डुं कामलकां निहन्ति तरसा क्षीणोर्जकृच्छ्रीकरम् । दाहं देहगतं कराङ्घ्रिनयनज्वालां च पित्तोन्नतिं दुष्टास्रं कृशतां कृशानुजनितां कृच्छ्रांश्च रोगाञ्जयेत् ॥ ३ ॥

## अथापक्वदुग्धगुणाः ।

आमं क्षीरमभिष्यन्दि गुरु श्लेष्मामवर्धनम् । तदपथ्यं भवेत्सर्वं गव्यमाहिषवर्जितम् ॥ १ ॥

---

१ ग. घ. ङ. श्रमवतां । २ ग. चार्तेः ।

## अथ क्वथितदुग्धगुणाः ।

शृतोष्णं कफवातघ्नं शृतशीतं तु पित्तनुत् । अर्धोदकं क्षीरशिष्टमामाल्लघुतरं हितम् ॥ १ ॥ अक्वथितं दश घटिकाः क्वथितं द्विगुणाश्च ताः पयः पथ्यम् । उषसि रसाढ्यं यावत्तावद्गुचिकृत्पयः प्राश्यम् ॥ २ ॥ जीर्णज्वरे किंतु कफे विलीने स्याद्दुग्धपानं तु सुधासमानम् । तदेव पीतं तरुणज्वरे च निहन्ति हालाहलवन्मनुष्यम् ॥ ३ ॥ चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद्यदावर्तितपुत्तमं तत् । सर्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि ओजःप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥ ४ ॥ बल्यं बृंहणमग्निवृद्धिजननं पूर्वाह्णकाले पयो मध्याह्ने बलदायकं रुचिकरं कृच्छ्राश्मरीछेदनम् । बालेष्वग्निकरं क्षये बलकरं वृद्धस्य रेतःप्रदं रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं सदा प्राणिनाम् ॥ ५ ॥ नवज्वरे च मन्दाग्नौ आमदोषेषु कुष्ठिनाम् । शूलिनां कफदोषेषु कासिनामतिसारिणाम् ॥ ६ ॥ पयःपानं न कुर्वीत विशेषात्क्रिमिदोषदम् । शर्करासहितं क्षीरं कफकृत्पवनापहम् ॥ ७ ॥ सितासितोपलायुक्तं शुक्रलं दोषनाशनम् । सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं तथा ॥ ८ ॥ क्षीरं न भुञ्जीत कदाऽप्यतप्तं तप्तं च नैतल्लवणेन सार्धम् । पिष्टेन संधानकषायमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च ॥ ९ ॥

## अथ क्षीरमित्राणि ।

सहकारफलं चैव गोस्तनी माक्षिकं घृतम् । नवनीतं शृङ्गवेरं पिप्पली मरिचानि च ॥ १ ॥ सितापृथुकसिन्धूत्थं पटोलं नागराभयाः । क्षीरेण सह शस्यन्ते वर्गेषु मधुरादिषु ॥ २ ॥ आम्लेष्वामलकं पथ्यं शर्करा मधुरेषु च । पटोलः शाकवर्गेषु कटुकेष्वार्द्रकं भवेत् । कषायेषु यवाश्चैव लवणेषु च सैन्धवम् ॥ ३ ॥

## अथ क्षीरामित्राणि ।

मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः । शाकजाम्बवसुरादिसेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥ १ ॥ नैकध्यं पयसाऽश्नीयात्सर्वं चोष्णं द्रवाद्रवम् । मूलकाद्या हरीतक्यास्तैलपिण्याकसर्षपाः ॥ २ ॥ कपित्थं जम्बु जम्बीरं पनसं मातुलिङ्गकम् । वांशं करीरं बदरं कदलीं चाम्लदाडिमम् ॥ ३ ॥ फलमीदृग्विधं चान्यच्चद्बिल्वफलान्यपि । क्षीरे विरुद्धं नैकध्यं सह वै भुज्यते यदि ॥ ४ ॥ बाधिर्यमान्ध्यं वैवर्ण्यं मूकत्वं चाथ मारणम् ॥

## अथ संतानिकागुणाः ।

संतानिका स्वानुरूपा शृतदुग्धोपरि स्थिता । संतानिका गुरुः शीता वृष्या पित्तास्रवातनुत् ॥ १ ॥

## अथ दधिगुणाः ।

गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् । पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत्पवनापहम् ॥१॥ माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् । स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्रदूषणम् ॥ २ ॥ आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् । शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम् ॥ ३ ॥

## अथ निःसारदुग्धदधिगुणाः ।

असारं दधि संग्राहि कषायं वातलं लघु । विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् ॥ १ ॥

## अथ मन्ददधिगुणाः ।

विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषजित् । सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित् ॥ १ ॥ मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किंचिद्घनं भवेत् । मन्दं स्यात्सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥ २ ॥ सगुडं वातनुद्वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु । न रात्रौ दधि सेवेत न चाप्यघृतशर्करम् ॥३॥ नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नाऽऽमलकैर्विना । शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तं चाम्बुघृतान्वितम् ॥४॥ रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु हितं न तत् । मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये शीतगे विषमज्वरे ॥ ५ ॥ अतिसारेऽरुचौ कार्श्ये दिवा च दधि शस्यते । हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥ ६ ॥ शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशस्तद्विगर्हितम् । दध्नस्तूपरि यत्तोयं तन्मस्तु परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥ मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत् । स्रोतोविशोधनाह्लादि कफतृष्णानिलापहम् ॥ अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसंग्रहम् ॥ ८ ॥

## अथ सरगुणाः ।

दध्नस्तूपरि भागो यो घनः स्नेहसमन्वितः । लोके सर इति ख्यातो दध्नो वारि तु मस्त्विति ॥ १ ॥ सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः । बस्तेर्विधमनश्चाम्लपित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥ २ ॥ इति दधिगुणाः ॥

---

१ ख. ग. ड. पित्तास्रदषणम् । २ ख. ध्नो मण्डस्तु भण्यते । स° ।

## अथ तक्रगुणाः ।

घोलं मथितमुदश्वित्तक्रं चतुर्विधं ज्ञेयम् । ससरं निर्जलं घोलं मथितं सर-वर्जितम् । तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्धवारिकम् ॥ १ ॥ दिवोदासप्रभृतय-स्तक्रमर्धजलं जगुः । पादतोयं विनिगदन्त्युदश्विदपि तत्तथा ॥ २ ॥ वात-पित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् । तक्रं त्रिदोषशमनमुदश्वित्कफदं स्मृतम् ॥ ३ ॥ गव्यं तु दीपनं तक्रं मेध्यमर्शस्त्रिदोषनुत् । हितं गुल्मातिसारेषु प्लीहा-र्शोग्रहणीगदे ॥ ४ ॥ माहिषं श्लेष्मलं तक्रं सान्द्रं शोफकरं गुरु । सुस्निग्धं छागलं तक्रं लघु दोषत्रयापहम् ॥ ५ ॥ गुल्मार्शोग्रहणीशोफपाण्ड्वामयविना-शनम् । वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् ॥ ६ ॥ पिबेत्तक्रं कफे रूक्षं व्योषक्षारसमन्वितम् । मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम् ॥ ७ ॥ हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावधूलितम् । तद्भवेदतिवातघ्नमर्शोतीसारनाशनम् ॥ ८ ॥ सुरुच्यं पुष्टिदं बल्यं बस्तिशूलविनाशनम् । शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफवातामयेषु च ॥ ९ ॥ अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् । नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ॥ १० ॥ न मूर्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्त-पित्तजे । तक्रं तल्लवणोपेतं दीपनं ग्रहणीगदे ॥ तक्रं लवणहीनं यद्ग्रहण्यर्शोवि-कारकृत् ॥ ११ ॥ क्षुद्वर्धनं नेत्ररुजापहं च प्राणप्रदं शोणितमांसदं च । आमा-भिघातं कफवातहन्तृ त्वष्टौ गुणा वै कथिता हि तक्रे ॥ १२ ॥

## अथ क्वथिततक्रगुणाः ।

तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ॥ १ ॥ न तक्रसेवी व्यथते कदाचिन्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः । यथा सुराणाममृतं निधानं[2] तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥ २ ॥ तक्राल्लघु-तरो मन्थः कूर्चिका दधितक्रवत् । गोजाविमहिषीतक्रं तद्वद्दधिगुणाः पृथक् ॥ ३ ॥ कैलासे यदि तक्रमस्ति गिरिशः किं नीलकण्ठो भवेद्वैकुण्ठे यदि कृष्णतामनुभवेदद्यापि किं केशवः । इन्द्रो दुर्भगतां क्षयं द्विजपतिर्लम्बोदरत्वं गणः कुष्ठित्वं च कुबेरको दहनतामग्निश्च किं विन्दति ॥ ४ ॥

इति तक्रगुणाः ॥

## अथ नवनीतम् ।

नवनीतं हिमं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत् । संग्राहि वातपित्तार्शःक्षयेष्वर्दि तकासजित् ॥ १ ॥ तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः । माहिषं नव

---

१ ख. रसवर्जितम् । २ ख. ग. घ. ङ. प्रधानं ।

नीतं तु वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ २ ॥ दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्धनम् । आजं त्रिदोषशमनं नवनीतं तयोर्वरम् ॥ ३ ॥ क्षीरोत्थं तदतिस्निग्धं चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् । वृष्यं बलकरं ग्राहि मधुरं शीतलं परम् ॥ ४ ॥ नवनीतं तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु । मेध्यं किंचित्कषायाम्लमीषत्तक्रांशसंक्रमात् ॥ ५ ॥

## अथ चिरंतननवनीतगुणाः ।

सक्षारकटुकाम्लत्वाच्छर्द्यर्शःकुष्ठकोपनम् । श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरंतनम् ॥ २ ॥ इति नवनीतगुणाः ॥

## अथ घृतगुणाः ।

धीकान्तिस्मृतिकारकं बलकरं मेधाकरं शुद्धिकृद्वातघ्नं श्रमनाशनं स्वरकरं पित्तापहं पुष्टिदम् । वह्नेर्वृद्धिकरं विपाकमधुरं वृष्यं वपुःस्थैर्यदं सेव्यं गव्यघृतोत्तमं बहुगुणं सद्यः समावर्तितम् ॥ १ ॥ सर्पिर्गव्यं चामृतकं विषघ्नं चक्षुष्यमारोग्यकरं च वृष्यम् । रसायनं मन्दमतीव मेध्यं स्नेहोत्तमं चेति बुधाः स्तुवन्ति ॥ २ ॥ इति गव्यम् ॥

## अथ माहिषम् ।

सर्पिर्माहिषमुत्तमं धृतिकरं सौख्यप्रदं कान्तिदं वातश्लेष्मनिबर्हणं बलकरं वर्णप्रसादक्षमम् । दुर्नामग्रहणीविकारशमनं मन्दानलोद्दीपनं चक्षुष्यं नवगव्यतः परमिदं हृद्यं मनोहारि च ॥ १ ॥

## अथाऽऽजम् ।

आजं घृतं दीपनं च चक्षुष्यं बलवर्धनम् । कासे श्वासे क्षये वाऽपि पथ्यं पानेषु तल्लघु ॥ १ ॥

## अथाऽऽविकम् ।

आविकं घृतमतीव गुरुत्वाद्वर्ज्यमेव सुकुमारनराणाम् । सद्य एव बलपुष्टिकरं स्यादौष्ट्रिकं श्वयथुनाशकरं च ॥ १ ॥ इत्याविकमौष्ट्रं च ॥

## अथ नूतनघृतगुणाः ।

योजयेन्नवमेवाऽऽज्यं भोजने तर्पणे श्रमे । बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः ॥ १ ॥

## अथ पुराणघृतम् ।

सर्पिः पुराणं विज्ञेयं दशवर्षं स्थितं तु यत् । सर्पिः पुरातनं श्रेष्ठं त्रिदोषतिमिरापहम् ॥ १ ॥ मूर्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् । दशसंवत्सरादूर्ध्व-

माज्यमुक्तं रसायनम् ॥ २ ॥ शतवर्षस्थितं यत्तु कुम्भसर्पिस्तदुच्यते । रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम् ॥३॥ पेयं महाघृतं भूतैः सर्वतोऽपि गुणाधिकम् । यथा यथा जरां याति गुणवत्स्यात्तथा तथा ॥ ४ ॥ भक्षणात्कासरोगघ्नमञ्जनान्नेत्ररोगजित् । शिरोभ्यङ्गादूर्ध्वजत्रुरोगघ्नं तत्पुरातनम् ॥ ५ ॥

## अथ रोगविशेषे घृतनिषेधः ।

राजयक्ष्मणि बाले च वृद्धे श्लेष्माश्रये गदे । रोगे सामे विषूच्यां च विबन्धे च मदात्यये ॥ ज्वरे मन्दानले मेहे न सर्पिर्बहु मन्यते ॥ १ ॥ इति घृतगुणाः ।

## अथ तैलगुणाः ।

सर्वं वातहरं तैलं विशेषात्तिलसंभवम् । तैलं संयोगसंस्कारात्सर्वरोगहरं स्मृतम् ॥ १ ॥ तिलतैलमलंकरोति केशान्मधुरं तिक्तकषायमुष्णतीक्ष्णम् । बलकृत्कफवातजन्तुखर्जूव्रणकण्डूतिहरं च कान्तिदायि ॥ २ ॥ कण्डूहरं कान्तिविवर्धनं च वर्चोविवृद्धिव्रणरोपणं च । तिलस्य जातं खलु यच्च तैलं बालेषु वृद्धेष्वपि पथ्यमेतत् ॥ ३ ॥ न पित्तरोगे न च शोणिते च पथ्यं महावातविकारसंघे । तिलोद्भवं तैलमुदाहरन्ति वाताश्रितान्हन्ति समस्तदोषान् ॥ ४ ॥

इति तिलतैलम् ।

## अथैरण्डतैलम् ।

तैलमेरण्डजं बल्यं गुरूष्णं मधुरं सरम् । तिक्तोष्णं पिच्छलं विस्रं रक्तैरण्डोद्भवं भृशम् ॥ १ ॥ एरण्डतैलं क्रिमिनाशनं च सर्वत्र शूलघ्नमरुत्प्रणाशम् । कुष्ठापहं चापि रसायनं च पित्तप्रकोपानिलशोधनं च ॥ २ ॥ वध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् । वातशूलगजेन्द्राणामेरण्डस्नेहकेसरी ॥ ३ ॥

इत्यैरण्डतैलम् ।

## अथ सार्षपतैलम् ।

सार्षपं क्रिमिनुत्तैलं कुष्ठकण्डूहरं लघु । पित्तास्रदूषणं हन्ति मेदःकर्णशिरोग्रहान् ॥ १ ॥

## अथ कुसुम्भतैलम् ।

कुसुम्भतैलं विष्टम्भि पाके च कटुकं गुरु । विदाहि च विशेषेण सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ १ ॥

## अथ राजिकातैलम् ।

सार्षपेण समं तैलं राजिकायाश्च कृच्छ्रजित् । कण्डूपामाहरं दद्रुक्रिमिनुत्ती- क्ष्णकं पुनः ॥ १ ॥

## अथ क्षौमादितैलगुणाः ।

क्षौमं तैलमचक्षुष्यं पित्तकृद्वातनाशनम् । अक्षजं कफवातघ्नं केश्यं त्वक्श्रोत्र- तर्पणम् ॥ १ ॥ इत्यतसीबिभीतकतैलम् ।

ज्योतिष्मतीभवं तैलं पित्तलं स्मृतिबुद्धिदम् । निम्बतैलं जयेत्कुष्ठव्रणमेहम- हाक्रिमीन् ॥ २ ॥

## अथ धान्यतैलम् ।

सर्वधान्यसमावर्तजातानि फलजानि च । तैलवत्तानि तल्लेपः खर्जूकण्डू- विनाशनः ॥ १ ॥ इति तैलानि ॥

## अथ मधुगुणाः ।

त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तमन्यत्स्यात्संनिपातहम् । हिक्काश्वासक्रिमिच्छर्दिमोह- तृष्णाविषापहम्[1] ॥ १ ॥ माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रमेव च । आर्घ्य- मौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ २ ॥ माक्षिकं तैलसंकाशं भ्रामरं स्फटि- कोज्ज्वलम् । क्षौद्रं कपिशवर्णं च पौतिकं तैलसंनिभम् ॥ ३ ॥ छात्रं तत्पीत- कपिलमार्घ्यं श्वेतपिशङ्गकम् । औद्दालं पीतकपिलं नानावर्णं तु दालकम् ॥ ॥ ४ ॥ माक्षिकं मधुकं श्रेष्ठं नेत्रामयहरं लघु । पौतिकं लघु संग्राहि कफघ्नं वातपित्तकृत् ॥ ५ ॥ क्षौद्रं माक्षिकवज्ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनम् । भ्रामरं रक्त- पित्तघ्नं मूत्रजाड्यकरं गुरु ॥ ६ ॥ नवीनं मध्वभिष्यन्दि स्निग्धं श्लेष्महरं सरम् । पुराणं ग्राहि बद्धरूक्षं मेदोघ्नमतिलेखनम् ॥ ७ ॥ त्रिदोषशोषज्वरनाशनं च श्वासं प्रमेहं व्रणशोधनं च । पित्तं च तृष्णां नयने जलं च रक्तं च गुल्मं क्रिमिशूलकुष्ठम् ॥ ८ ॥ शस्त्राभिघातं ह्युरसोऽभिघातं क्षयं प्रमेहं ह्युदरं च हिक्काम् । पित्तातिसारं ग्रहणीगदं च सर्वांश्च रोगान्विनिहन्ति क्षौद्रम् ॥ ९ ॥

## अथ विशिष्टगुणाः ।

क्षये माक्षिकमुद्दिष्टं भ्रामरं रक्तपित्तनुत् । क्षौद्रं मेहहरं प्राहुर्व्रणे पौतिकमुत्त- मम् ॥ १ ॥ छात्रं सर्वत्र शस्तं स्यादार्घ्यं चक्षुष्यमुत्तमम् । औद्दालकं कुष्ठहरं रुचिकृद्दालमीरितम् ॥ २ ॥ एते विशिष्टाः कथिता मधुनो मुनिभिर्गुणाः ।

---

[1] ख. ग. घ. ङ. श्वासापहम् ।

मस्थं च मधुनः क्षीरं गवां च कुडवद्वयम् ॥ ३ ॥ निशाभयारजो दद्यात्मत्येकं च पलं पलम् । मध्वाऽवसानं(?) विपचेन्मधुपाके त्वयं विधिः ॥ ४ ॥

इति मधुगुणाः ॥

## अथेक्षुगुणाः ।

इक्षुः स्वादुर्गुरुः शीतो वृष्यः स्निग्धो बलमदः । जीवनो वातपित्तघ्नः कुर्यान्मूत्रकफक्रिमीन् ॥ १ ॥ स मूले मधुरोऽत्यर्थं मध्ये मधुर एव च । अग्रे ग्रन्थिषु विज्ञेयो लवणो रसतस्तथा ॥ २ ॥ इति सामान्येक्षुः ॥

लोहितेक्षुर्गुरुः शीतो दाहपित्तास्रकृच्छ्रजित् । पौण्ड्रकः शीतलः स्निग्धो बृंहणः कफकृत्सरः ॥ १ ॥ कृष्णेक्षुस्तद्गुणैर्ज्ञेयो विशेषाद्दाहनाशनः । वंशेक्षुरीषत्कफकृद्वृष्यः स्निग्धो विबन्धनुत् ॥ २ ॥ कृत्वा पौण्ड्रकखण्डकान्सुरुचिरांश्चन्द्रांशुभिर्भावितान्प्रत्यूषेऽथ यथाबलं भजति यो युक्त्या ज्वरार्तश्चिरम् । मुक्तः स्यादचिरेण शीतकमुखाज्जीर्णज्वराद्यक्ष्मतः पित्तं याति शमं प्रयाति वपुषः पुष्टिं बलं पावकः ॥ ३ ॥ वृष्यो रक्तास्रपित्तश्रमशमनपरः शीतलः श्लेष्मदोऽल्पः स्निग्धो हृद्यश्च रुच्यो रचयति स मुदं मूत्रशुद्धिं विधत्ते । कान्तिं देहस्य धत्ते बलमपि कुरुते बृंहणस्तृप्तिदायी दन्तैर्निष्पीड्य काण्डे मृदु यदि रसितो भक्षितश्चेक्षुदण्डः ॥ ४ ॥ अभुक्ते पित्तहन्तारो भुक्ते पित्तप्रकोपणाः । भुक्तिमध्ये गुरुतमा इतीक्षूणां गुणास्त्रयः ॥ ५ ॥

## अथ फाणितम् ।

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि दोषलं मूत्रशोधनम् ॥ १ ॥

## अथ गुडः ।

गुडः समधुरक्षारो गुरूष्णः कफवातनुत् । अहितः पित्तरक्ते च जीर्णश्चैव रसायनः ॥ १ ॥

## अथ जीर्णगुडगुणाः ।

पित्तघ्नः पवनापहो रुचिकरो हृद्यस्त्रिदोषार्तिनुत्संयोगेन विशेषतो ज्वरहरः संतापशान्तिप्रदः । विण्मूत्रामयनाशनोऽग्निजननः पाण्डुप्रमेहापहः स्निग्धः स्वादुरसो लघुः श्रमहरः पथ्यः पुराणो गुडः ॥ १ ॥

## अथ शर्करागुणाः ।

सितोपला सरा गुर्वी वातपित्तहरा हिमा । वृष्या श्रमक्लमच्छर्दिदाहमूर्छामदापहा ॥ १ ॥ इति शर्करा ॥

## अथ रायपुरी ।

रुच्या पुष्टिप्रदा स्निग्धा मोहदाहमदभ्रमान् । निहन्ति खण्डशिशिरो गुरुः पित्तसमीरजित् ॥ १ ॥ अथातिश्वेतशर्करा—*सिता हिमा सरा वृष्या बलतृप्तिकरा लघुः । तृट्क्लमश्रमपित्तास्रदाहमोहानिलापहा ॥ २ ॥ माधवी शर्करा रूक्षा कफपित्तास्रजिद्गुरुः ॥ इति मधुशर्करा ॥

## अथ मूत्राष्टकम् ।

माहिषाजाविगोश्वानां खराणामुष्ट्रहस्तिनाम् । मूत्राष्टकमिति ख्यातं सर्वशास्त्रेषु संमतम् ॥ १ ॥ गोमूत्रं कटु तिक्तोष्णं सक्षारं लेखनं सरम् । लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥ २ ॥ शूलगुल्मोदरानाहविकारे स्थापनादिषु । मूत्रप्रयोगसारेषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥ कासश्वासापहं शोफकामलापाण्डुरोगजित् । छागं रूक्षोष्णकटुकमीषन्मारुतकोपनम् ॥ ४ ॥ प्लीहोदरश्वासकासशोफवर्चोग्रहे हितम् । सक्षारकटुकं तिक्तमुष्णवातघ्नमाविकम् ॥ ॥ ५ ॥ दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहविषूचिषु । आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् ॥ ६ ॥ सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् । तीक्ष्णं क्षारं किलासे च गजमूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥ दीपनं कटु तीक्ष्णोष्णं वातरोगविकारनुत् । आश्वं कफहरं रूक्षं क्रिमिदद्रुविनाशनम् ॥ ८ ॥ औष्ट्रं कुष्ठोदरोन्मादशोफार्शःक्रिमिवातनुत् । गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं जठररोगजित् ॥ ९ ॥ दीपनं गार्दभं मूत्रं क्रिमिवातकफापहम् । कषायतिक्तमेतेषु हिक्काश्वासहरं परम् ॥ १० ॥ पित्तरक्तक्रिमिहरं रेचनं कफवातजित् । तिक्तं मेदोहरं[1] मूत्रं मानुषं तु विषापहं ॥ ११ ॥ इत्यष्ट मूत्राणि ॥

## अथ त्रिफला ।

एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ बिभीतकौ । चत्वार्यामलकान्येव त्रिफलैषा प्रकीर्तिता ॥ १ ॥ त्रिफला शोथमेहघ्नी नाशयेद्विषमज्वरान् । दीपनी श्लेष्मपित्तघ्नी कुष्ठहन्त्री रसायनी । सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्ता सैव नेत्रामयाञ्जयेत् ॥ २ ॥

## अथ त्रिकटु ।

पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमेतद्विमिश्रितम् । त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्रिकमथोच्यते । दीपनं रुचिदं वातश्लेष्ममन्दाग्निशूलनुत् ॥ १ ॥

---

* सिता मत्स्यन्दिका पद्मीति मदनपालनिघण्टुः ।

---

१ ख. ग. ङ. मोहहरं ।

## अथ पञ्चकोलम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः । एकत्र मिश्रितैरेभिः पञ्चकोलकमुच्यते ॥ १ ॥ पञ्चकोलं त्रिदोषघ्नं रुच्यं दीपनपाचनं । स्वरभेदोहरं चैव शूलगुल्मार्तिनाशनम् ॥ २ ॥ इति पञ्चकोलम् ॥

## अथ षडूषणम् ।

पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदीर्यते । पञ्चकोलगुणं तत्तु विशेषाद्वह्निवर्धनम् ॥ १ ॥ इति षडूषणम् ॥

## अथ चतुरूषणम् ।

त्र्यूषणं ग्रन्थिकयुतं जायते चतुरूषणम् । चतुरूषणमाख्यातं गुणैस्त्र्यूषणवद्बुधैः । कफाग्निमान्द्यविष्टम्भारुचिपीनसकासनुत् ॥ १ ॥

## अथ चातुर्जातम् ।

त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेसरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥ १ ॥ स्वरभेदश्वासकासमुखदोषविनाशनम् । वृष्यं बल्यं च योगार्हं चातुर्जातं रसायनम् ॥ २ ॥

## अथ दशमूलम् ।

बिल्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः काश्मरी पाटला स्थिरा । त्रिकण्टकः पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका । दशमूलमिदं श्वाससंनिपातज्वरापहम् ॥ १ ॥ शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका । तथा गोक्षुरसंयुक्तं पञ्चमूलमिदं लघु ॥ २ ॥ बिल्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः काश्मरी चाथ पाटला । ज्ञेयं महत्पञ्चमूलं दशमूलमुभे युते ॥ ३ ॥ पञ्चमूलं त्रिदोषघ्नं वातघ्नं दशमूलकम् । ज्वरकासश्वासशूलमन्दाग्न्यरुचिनाशनम् ॥ ४ ॥ इति दशमूलगुणाः ।

## अथ मध्यमपञ्चमूलानि ।

बलापुनर्नवैरण्डसूर्यपर्णीद्वयेन च । मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं परम् ॥ १ ॥

## अथ पञ्चवल्कलानि ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः । सर्वैरेकत्र मिलितैः पञ्चवल्कलमुच्यते ॥ १ ॥ रसे कषायशीतं च वर्ण्यं दाहतृषापहम् । योनिदोषं कफं शोफं हन्तीदं पञ्चवल्कलम् ॥ २ ॥

---

१ ख. 'ष्टम्भि रु' ।

## अथ पञ्चभृङ्गगुणाः ।

देवदाली शमी भृङ्गी निर्गुण्डी शमकं तथा । रोगार्ते स्नानेपानार्हे पञ्चभृङ्गमिति स्मृतम् ॥ १ ॥

## अथाऽऽम्लपञ्चकम् ।

बीजपूरकजम्बीरं नारिङ्गं साम्लवेतसम् । फलपञ्चाम्लकं ख्यातं तित्तिडीसहितं परम् । पञ्चाम्लकं समुद्दिष्टं तथोक्तं चापि पञ्चकम् ॥ १ ॥

## अथ पञ्चाङ्गानि ।

त्वक्पत्रफलमूलानि पुष्पाण्येकस्य शाखिनः । पञ्चाङ्गमिति बोद्धव्यं भागैरेकत्र मिश्रितम् ॥ १ ॥

## अथ संतर्पणगुणाः ।

द्राक्षादाडिमखर्जूरैर्मर्दिताम्बु सशर्करम् । लाजाचूर्णं सुमध्वाढ्यं संतर्पणमुदाहृतम् ॥ १ ॥ तर्पणं शीतलं पाने नेत्ररोगविनाशनम् । बल्यं रसायनं हृद्यं वीर्यवृद्धिकरं परम् ॥ २ ॥

## अथ यक्षकर्दमगुणाः ।

कुङ्कुमागुरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनानि च । महासुगन्ध इत्युक्तो नामतो यक्षकर्दमः ॥ १ ॥ यक्षकर्दम एवं स्याच्छीतस्त्वग्दोषहृच्च यः । सुगन्धिः कान्तिदश्चैव शिरोर्तिविषनाशनः ॥ २ ॥

## अथ केशरनामगुणाश्च ।

ज्ञेयं कुङ्कुममग्निशेखरमसृक्काश्मीरजं पीतकं काश्मीरं रुचिरं वरं च पिशुनं रक्तं शठं शोणितम् । बाह्लीकं घुसृणं वरेण्यमसृणं कालेयकं जागुडं कान्तं वह्निशिखं च केशरवरं गौरीवराक्षीरितम् ॥ १ ॥ कुङ्कुमं सुरभि तिक्तकटूष्णं कासवातकफकण्ठरुजाघ्नम् । मूर्धशूलविषदोषविमोचं रोचनं च तनुकान्तिकरं च ॥ २ ॥ वसन्तकाले घुसृणेन युक्तः कस्तूरिकाचन्दनचारुलेपः । आवासितश्चैवमल्लिकाभिस्त्रिदोषजिन्मन्मथजन्मभूमिः ॥ ३ ॥

## अथ पञ्चसुगन्धिकगुणाः ।

कक्कोलकं पूगफलं लवङ्गकुसुमानि च । जातीफलानि कर्पूरमेतत्पञ्चसुगन्धिकम् ॥ १ ॥ सुगन्धिपञ्चकं शीतं रक्तपित्तविनाशनम् । हन्त्याशु मुखवैगन्ध्यं पीनसं वा कफास्रजित् ॥ २ ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. °नमानां° । २ क. ख. घ. जाङ्गुडं ।

## अथ षड्रसाः ।

कटुस्तिक्तः कषायश्च लवणोऽम्लस्तु पञ्चमः । मधुरेण समायुक्ताः कथिताः षड्रसा अमी ॥ १ ॥

## अथ मधुरत्रिकम् ।

घृतं गुडोऽथ माक्षीकं विज्ञेयं मधुरत्रयम् । ज्ञेयं त्रिमधुरं चैव प्रोक्तं च मधुरत्रयम् ॥ १ ॥

## अथ समत्रिकम् ।

हरीतकी नागरं च गुडं चैकत्र मिश्रितम् । त्रिसमं भाष्यते प्राज्ञैस्तथा चापि समत्रिकम् ॥ १ ॥

## अथ क्षारत्रयम् ।

सर्जिक्षारो यवक्षारष्टङ्कणक्षार एव च । क्षारत्रयं समाख्यातं त्रिक्षारं च प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥

## अथ क्षारपञ्चकम् ।

पलाशतिलमुष्काणां क्षाराः स्वर्जियवाग्रजैः । समांशमिलिताः पञ्च क्षारपञ्चकमादिशेत् ॥ १ ॥

## अथ क्षाराष्टकम् ।

अपामार्गपलाशार्कतिलमुष्कयवाग्रजम् । स्वर्जिटङ्कणसंयुक्तं क्षाराष्टकमुदाहृतम् ॥ १ ॥

## अथ क्षारद्वयम् ।

स्वर्जिका यावशूकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम् । ज्ञेयौ वह्निसमौ क्षारौ स्वर्जिकायावशूकजौ ॥ १ ॥ क्षाराश्चान्येऽपि गुल्मार्शोग्रहणीरुक्छिदः सराः । पाचनाः क्रिमिपुंस्त्वघ्नाः शर्कराश्मरिनाशनाः ॥ २ ॥ इति क्षारौ ।

## अथ लवणत्रयम् ।

सैन्धवं रुचकं चैव बिडं च लवणत्रयम् । एतत्त्रिलवणं प्रोक्तं नामतः शास्त्रकोविदैः ॥ १ ॥

## अथ लवणपञ्चकम् ।

सौवर्चलं सैन्धवं च बिडमौद्भिदमेव च । सामुद्रेण समायुक्तं ज्ञेयं लवणपञ्चकम् ॥ १ ॥ एकद्वित्रिचतुष्पञ्चलवणानि क्रमाद्विदुः । मधुरं सृष्टविण्मूत्रं स्निग्धं सूक्ष्मं बलापहम् ॥ वीर्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं कफहृत्पित्तवर्धनम् ॥ २ ॥

---

१ घ. सर्जिका ।

## अथ लवणषट्कम् ।

सामुद्रं सिन्धुरुचकं बिडं रोमकपांशवम् । षडेते च समाख्याता लवणाः शास्त्रकोविदैः ॥ १ ॥

## अथ चन्दनम् ।

स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम् । ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥ १ ॥ चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु । हृद्यं वर्ण्यं विषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहजित् ॥ २ ॥ कालीयकं रक्तगुणं विशेषाद्रोगनाशनम् । कृष्णागुरूष्णं कर्णाक्षिरोगनुच्छीतलं लघु ॥ ३ ॥

## अथ गुडूचीसत्त्वगुणाः ।

छिन्नासत्त्वं हरति सकलं दुस्तरं तीव्रतापं काले चोक्तं भवति च नृणां यौवनेषु ज्वरेषु । दाहं मेहं ज्वरमरुचितृट्श्वासपाण्ड्वर्शहिक्काः स्त्रीणां रक्तमदरजनिते रोगराजेऽपि युक्तम् ॥ १ ॥

## अथ स्वरसादयः ।

अथात्र स्वरसः कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ । ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥ १ ॥

## अथ स्वरसकल्पना ।

आहतात्तत्क्षणात्कृष्टाद्द्रव्यात्क्षुण्णात्समुद्भवेत्[1] । वस्त्रनिष्पीडितो यः स्यात्स्वरसो रस उच्यते ॥ १ ॥ कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तं च द्विगुणे जले । अहोरात्रं स्थितं तस्माद्भवेद्वा रस उत्तमः ॥ २ ॥ आदाय शुष्कं द्रव्यं वा स्वरसानामसंभवे । जलेऽष्टगुणिते साध्यं पादशिष्टं च गृह्यते ॥ ३ ॥ स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्धं प्रयोजयेत् । निःशोषितं चाग्निसिद्धं पलमात्रं रसं पिबेत् ॥ ४ ॥ मधुश्वेतागुडक्षाराञ्जीरकं लवणं तथा । घृतं तैलं च चूर्णादीन्कोलमात्रान्रसे क्षिपेत् ॥ ५ ॥ स यथा—अमृताया रसः क्षौद्रयुक्तः सर्वप्रमेहजित् । हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समाक्षिकः ॥ ६ ॥

## अथ पुटपाककल्पना ।

पुटपाकस्य मात्रेयं लेपस्याङ्गारवर्णता । लेपं च द्व्यङ्गुलं स्थूलं कुर्याद्वाऽङ्गुष्ठमात्रकम् ॥ १ ॥ काश्मरीवटजम्ब्वादिपत्रैर्वेष्टनमुत्तमम् । पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥ कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः स्वरसवद्बुधैः ॥ २ ॥ स यथा—तत्कालाकृष्टकुटजत्वचं तण्डुलवारिणा । पिष्टां चतुष्पलमितां जम्बूप-

---

[1] ख. ग. आहतात्तत्क्षणाच्छुद्वाद्[*] ।

ल्लववेष्टिताम् ॥ ३ ॥ सूत्रबद्धां च गोधूमपिष्टेन परिवेष्टिताम् । लिप्तां च घनपङ्केन गोमये वह्निना दहेत् ॥ ४ ॥ अङ्गारवर्णां च मृदं दृष्ट्वा वह्नेः समुद्धरेत् । ततो रसं गृहीत्वा च शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् । जयेत्सर्वानतीसारान्दुस्तरान्सुचिरोत्थितान् ॥ ५ ॥

## अथ कल्कः ।

द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् । प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मात्रा कर्षसंमिता ॥ १ ॥ कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया । सितां गुडं समं दद्याद्द्रवा देयाश्चतुर्गुणाः ॥ २ ॥ स यथा—त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा सप्तवृद्ध्याऽथवा कणाः । पिबेत्पिष्ट्वा दशदिनं तास्तथैवापकर्षयेत् ॥ ३ ॥ एवं विंशदिनं सिद्धं पिप्पलीवर्धमानकम् । अनेन पाण्डुवातास्रकासश्वासारुचिज्वराः ॥ उदरार्शःक्षयश्लेष्मवाता नश्यन्त्युरोग्रहाः ॥ ४ ॥

## अथ क्वाथः ।

पानीयं[२] षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् । मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥ १ ॥ तज्जलं पाययेद्धीमान्कोष्णं मृद्वग्निसाधितम् । शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते ॥ २ ॥ आहाररसपाके च संजाते द्विपलोन्मितम् । वृद्धवैद्योपदेशेन पिबेत्क्वाथं सुपाचितम् ॥ ३ ॥ क्वाथे क्षिपेत्सितामंशैश्चतुर्थाष्टमषोडशैः । पित्तवातकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम् ॥ ४ ॥ जीरकं गुग्गुलं क्षारं लवणानि शिलाजतु । हिङ्गु त्रिकटुकं चैव क्वाथे शाणमितं क्षिपेत्[३] ॥ ५ ॥ क्षीरं घृतं तैलमूत्रं चान्यद्द्रव्यं तथा क्षिपेत् । कल्कचूर्णादिकं क्वाथे निक्षिपेत्कर्षसंमितम् ॥ ६ ॥ स यथा—गुडूचीधान्यकारिष्टपद्मकारक्तचन्दनैः । गुडूच्यादिरयं क्वाथः सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥ ७ ॥

## अथ हिमकल्पना ।

क्षुण्णद्रव्यपलं सम्यक्षड्भिर्नीरपलैः स्मृतम् । निःशोषितं हिमः स स्यात्तथा शीतकषायकः ॥ तन्मानं फाण्टवज्ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १ ॥ स तथा—आम्रं जम्बूं च ककुभं चूर्णीकृत्य जले क्षिपेत् । हिमं तस्य पिबेत्प्रातः सक्षौद्रं रक्तपित्तजित् ॥ २ ॥

## अथ फाण्टकल्पना ।

क्षुण्णद्रव्यपले सम्यग्जलमुष्णं विनिक्षिपेत् । मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु

---

१ ख. ग. °ण्डुरोगास्र° । २ ख. ग. °नीये षोडशगुणे क्षुण्याद्द्रव्यं पलं क्षि° । ३ ख. ग. घ. °मितान्क्षिपे° ।

स्रावयेत्पटात् ॥ १ ॥ स स्याच्चूर्णद्रवः फाण्टस्तन्मानं द्विपलोन्मितम् । मधुश्वे-तागुडादींश्च क्वाथवत्तत्र निक्षिपेत् ॥ २ ॥ स यथा—मधूकपुष्पं मधुकं चन्दनं साटरूषकम् । मृणालं कमलं लोध्रं गम्भारीं नागकेसरम् ॥३॥ त्रिफलासारि-वाद्राक्षालाजान्कोष्णजले क्षिपेत् । सितामधुयुतः पेयः फाण्टो वाऽसौ हिमोऽ-थवा ॥ ४ ॥ वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णामूर्छारतिभ्रमान् । रक्तपित्तं मदं हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ५ ॥

## अथ चूर्णकल्पना ।

अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् । तत्स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसंमिता ॥ १ ॥ चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत् । चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु जीरकं चेति केचन ॥ २ ॥

## अथ वटककल्पना ।

वटका अत्र कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी । मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्तिस्तथोच्यते ॥ १ ॥ लेहवत्साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्कराऽथवा । गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र तच्चूर्णं निर्मिता वटी ॥ २ ॥ कुर्यादवह्निसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना वटी । द्रवेण मधुना वाऽपि गुटिकां कारयेद्बुधः ॥३॥ सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः । सर्वचूर्णसमः कार्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ॥ ४ ॥ द्रवं च द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः । कर्षप्रमाणां तन्मात्रां बलं दृष्ट्वा प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

## अथावलेहः ।

क्वाथादेर्यत्पुनः पाकाद्घनत्वं सरसं च यत् । सोऽवलेहश्च लेहश्च तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता ॥ १ ॥ सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः । द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥ २ ॥ दुग्धमिक्षुरसो यूषः पञ्चमूलकषा-यकः । वासाक्वाथो यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥ ३ ॥

## अथ स्नेहपाकविधिः ।

आदौ संचारयेत्क्वाथं दुग्धं कल्कं ततः क्रमात् । ततोऽन्यत्सुरभि द्रव्यमेष स्नेहविधिः क्रमात् ॥ १ ॥ तैलं कृत्वा कटाहे दृढतरविमले मन्दमन्दानले तत्पक्वं निष्फेनभावं गतमिह हि यदा शैत्यभावं समेत्य । मञ्जिष्ठारात्रिलोध्रै-र्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः सूचीपुष्पाङ्घ्रिनीरैरुपहितमथ तैस्तैलगन्धं जहाति ॥ २ ॥ तैलस्येन्दुकलांशकेन विकसा ग्राह्या तु मूर्छाविधौ ये चान्ये त्रिफलापयोदरजनीह्रीवेरलोध्रान्विताः । सूचीपुष्पवटावरोहनलिकास्तस्याथ पादांशकाः पाच्यास्तैलजगन्धदोषहृतये कल्कीकृतास्तद्विदैः ॥ ३ ॥ आम्रज-

म्लकपित्थानां बीजपूरकबिल्वयोः । शोधनं तिलतैलस्य पल्लवानां तु पञ्चकम् ॥ ४ ॥ कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्क्वाथं चतुर्गुणम् । क्वाथाच्चतुर्गुणं वारि क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः ॥ ५ ॥ मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं जलम् । कठिनात्कठिने द्रव्ये वारि षोडशभागिकम् ॥ ६ ॥ कर्षादितः पलं यावद्वारिषोडशकं क्षिपेत् । तदूर्ध्वं कुडवं यावत्क्षिपेदष्टगुणं जलम् ॥ ७ ॥ प्रस्थादितः क्षिपेन्नीरं खारी यावच्चतुर्गुणम् । शब्दहीनोऽग्निनिक्षिप्तः स्नेहः सिद्धो भवेत्तदा ॥ ८ ॥ यदा फेनोद्गमस्तैले फेनशान्तिश्च सर्पिषि । वर्णगन्धरसोत्पत्तिः स्नेहसिद्धिस्तदा भवेत् ॥ ९ ॥ अकल्कद्रव्ययोगानां(णां) कठिनानां विचारतः । क्वाथो विधीयतेऽन्येषां कल्क एव भिषग्वरैः ॥ १० ॥ ईषत्पिष्टो भवेत्कल्कः क्वाथोऽग्निकथितो मतः । स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ॥ ११ ॥ ईषत्सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् । मध्यपाकश्च सिद्धश्च कल्के नीरसकोमले ॥ १२ ॥ ईषत्कठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत्खरः । तदूर्ध्वं दग्धपाकः स्याद्दाहकृन्निष्प्रयोजकः ॥ १३ ॥ आमपाकश्च निर्वीर्यो वह्निमान्द्यकरो गुरुः । नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ॥ १४ ॥ अभ्यङ्गार्थे खरः प्रोक्तो युञ्ज्यादेवं यथोचितम् । घृततैलगुडादींश्च साधयेन्नैकवासरे । प्रकुर्वन्त्युषिताश्चैते विशेषाद्गुणसंचयम् ॥ १५ ॥ तैलं संस्थाप्य पात्रे विधिवदथ पचेद्वासरादग्निमानात्क्वाथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनु सुरभिभिः शोधनीयैर्विशुद्धैः । कस्तुरीचन्दनग्लौजलजलदसटीरक्तपाटीरकुष्ठत्वङ्मञ्जिष्ठातुरुष्कागुरुनखरदलैः पीतकङ्कोलमुख्यैः ॥ १६ ॥ इति स्नेहपाकविधिः ।

## अथ लाक्षारसविधिः ।

दशांशं लोध्रमादाय तद्दशांशां च सर्जिकाम् । किंचिच्च बदरीपत्रं वारि षोडशधा स्मृतम् । वस्त्रपूतो रसो ग्राह्यो लाक्षायाः पादशेषितः ॥ १ ॥

## अथाऽऽसवारिष्टः ।

द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत्संधितं भवेत् । आसवारिष्टभेदैस्तत्प्रोच्यते भेषजोचितम् ॥ १ ॥ यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः । अरिष्टः क्वाथसिद्धः स्यात्तयोर्मानं पलोन्मितम् ॥ २ ॥ अनुक्तमानारिष्टेषु द्रवद्रोणे[1] गुडात्तुलाम् । क्षौद्रं क्षिपेद्गुडादर्धं प्रक्षेपं दशमाषकम् ॥ ३ ॥ ज्ञेयः शीतरसैः शीधुरपक्वमधुरद्रवैः । सिद्धपक्वरसः सीधुः[2] संपक्वमधुरद्रवैः ॥ ४ ॥ परिपक्वान्नसंधानसमुत्पन्नां सुरां जगुः । सुरामण्डः प्रसन्ना[3] स्यात्ततः कादम्बरी घना

---

१ ख. ग. घ. ङ. द्रव्यद्रो° । २ ग. °रससीधु° । ३ ख. प्रपन्नः । ग. प्रपन्ना । घ. प्रसन्नः ।

॥ ५ ॥ तदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जङ्गलो घनः । पक्वं संहृतसारं स्यात्सुराबीजं च किण्वकम्* ॥ ६ ॥ यत्तालखर्जूररसैः साधितं स्याद्धि वारुणी । कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ॥ ७ ॥ यत्र द्रवेऽभिधीयन्ते तत्सुक्तमभिधीयते । विनष्टमम्लतां यातं मद्यं वा मधुरद्रवः ॥ ८ ॥ विनष्टः साधितो यस्तु तत्सुक्तमभिधीयते । गुडाम्बुना सतैलेन कन्दशाकफलैस्तथा ॥ ९ ॥ साधितं चाम्लतां यातं गुडसुक्तं प्रचक्षते । एवमेवेक्षुसुक्तं स्यान्मृद्वीकासंभवं तथा ॥ १० ॥ तुषाम्बुसंधितैर्ज्ञेयं माषैर्विदलितैर्यवैः । यवैः सुनिस्तुषैः पक्वैः सौवीरं संधितं भवेत् ॥ ११ ॥ तुषाम्बुधान्यमण्डादिसंधितं काञ्जिकं विदुः । सण्डाकी संधिता ज्ञेया मूलकैः सर्षपादिभिः ॥ १२ ॥

## अथ शिलाजतुकरणम् ।

मुख्यां शिलाजतुशिलां सूक्ष्मखण्डां प्रकल्पयेत् । निक्षिप्यात्युष्णपानीये यामैकं स्थापयेत्सुधीः ॥ १ ॥ मर्दयित्वा ततो नीरं गृह्णीयाद्वस्त्रगालितम् । स्थापयित्वा च मृत्पात्रे धारयेदातपे बुधः ॥ २ ॥ उपरिस्थं घनं यत्स्यात्तन्निक्षिपेदन्यपात्रके । धारयेदातपे तस्मादुपरिस्थं घनं नयेत् ॥ ३ ॥ एवं पुनः पुनर्नीत्वा द्विमासाभ्यां शिलाजतु । भवात्कार्यक्षमं वह्नौ क्षिप्तं लिङ्गोपमं भवेत् ॥ ४ ॥ निर्धूमं च ततः शुद्धं सर्वकार्येषु योजयेत् । अधःस्थितं च यच्छेषं तस्मान्नीरं विनिक्षिपेत् ॥ ५ ॥ इति शिलाजतुकरणम् ।

## अधुना धात्वादीनां लक्षणशोधनमारणगुणानाह—

स्वर्णताराररताम्राणि नागवङ्गौ च तीक्ष्णकम् । धातवः सप्त विज्ञेया अष्टमः क्वापि पारदः ॥ १ ॥ स्वर्णं तारं च ताम्रं च वङ्गो नागस्तु पञ्चमः । रीतिका च तथा घोषो लोहं चेत्यष्ट धातवः ॥ २ ॥ तैले तक्रे गवां मूत्रे काञ्जिके च कुलत्थके । सप्तधा तप्तनिर्वापात्सर्वलोहं विशुध्यति ॥ ३ ॥

## अथ सप्तधातुवर्णाः ।

स्वर्णं चम्पकवर्णाभं कृष्णत्वं तारताम्रयोः । कांस्यं धूसरवर्णं स्यान्नागः पारावतप्रभः ॥ १ ॥ वङ्गं शुभ्रत्वमायाति तीक्ष्णं जम्बूफलोपमम् । अभ्रकं चेष्टिकाभं स्याद्धातूनां वर्णनिर्णयः ॥ २ ॥

---

* किलान्तके ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. तस्मिन्नीं ।

## अथ सर्वधातुसामान्यमारणम्।

शिलार्कदुग्धगन्धकैर्युताश्च सप्त धातवः। पुटैश्च द्वादशैः परं व्रजन्ति भस्मतां सदा॥ १॥

## अथ स्वर्णम्।

दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम्। तारशुल्बोज्झितं स्निग्धं मृदु हेम गुरूत्तमम्॥ १॥ श्वेताङ्गं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम्। दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत्॥ २॥ इति लक्षणम्।

## अथ शोधनम्।

सुवर्णमुत्तमं वह्नौ विद्रुतं निक्षिपेत्त्रिशः। काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते भृशम्॥ १॥

## अथ मारणम्।

काञ्चने गलिते नागं षोडशांशेन निक्षिपेत्। चूर्णयित्वा तथाऽऽम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा च गोलकम्॥ १॥ गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम्। शराव-संपुटे धृत्वा पुटेद्द्विशद्वनोत्पलैः[1]॥ २॥ एवं सप्तपुटैर्हेम निरुद्धं[2] भस्म जायते। स्वर्णपत्रसमं नागभस्म निम्बूविलेपितम्॥ ३॥ त्रिवारं वै गजपुटे सुवर्णं भस्मतां व्रजेत्। पारावतमलैर्लेपादथवा कुक्कुटोद्भवैः॥ ४॥ हेमपात्राणि लेपांश्च[3] प्रदद्यादुत्तरोत्तरम्। गन्धचूर्णं समं कृत्वा शरावयुगसंपुटे॥ ५॥ प्रदद्यात्कुक्कुटपुटं पञ्चभिर्गोमयोपलैः। एवं नवपुटं दद्याद्दशमं च महापुटम्। त्रिंशद्वनोपलैर्देयं जायते हेमभस्म तु॥ ६॥

## अथ गुणाः।

स्वर्णं शीतं पवित्रं क्षयवमिकसनश्वासमेहास्रपित्तक्षैण्यक्ष्वेडक्षतास्रप्रदर-गदहरं स्वादु तिक्तं कषायम्। वृष्यं मेधाग्निकान्तिप्रदमधुरसरं कार्श्यहारि त्रिदोषोन्मादापस्मारशूलज्वरजयि वपुषो बृंहणं नेत्रपथ्यम्॥ १॥ एतद्भस्म सुवर्णजं कटु घृतोपेतं द्विगुञ्जोन्मितं लीढं हन्ति नृणां क्षयाग्निसदनं श्वासं च कासारुची। ओजोधातुविवर्धनं बलकरं पाण्ड्वामयध्वंसनं पथ्यं सर्वविषापहं गदहरं दुष्टग्रहण्यादिहृत्॥ २॥ बलं च वीर्यं हरते नराणां रोगव्रजान्पोषय-तीह काये। असौख्यकार्येव सदैव हेमापक्वं सदोषं मरणं करोति॥ ३॥

## अथ शुद्धस्वर्णदलगुणाः।

शुद्धं स्वर्णदलं समस्तविषहृच्छूलाम्लपित्तापहं हृद्यं पुष्टिकरं क्षयव्रणहरं

---

१ ख. ग. °नोपलैः। २ ग. निरुत्थं। ३ ग. संलिप्य।

कायाग्निमान्द्यं जयेत् । हिक्कानाहहरं परं कफहरं नृणां हितं सर्वदा तत्तद्रोगहरानुपानसहितं सर्वामयध्वंसनम् ॥ १ ॥ इति स्वर्णम् ।

## अथ रौप्यम् ।

गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे च यत्क्षमम् । वर्णाढ्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणान्वितम् ॥ १ ॥ कृत्रिमं कठिनं रूक्षं रक्तपीतदलं लघु । दाहे छेदे च यन्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ॥ २ ॥

## अथ शोधनम् ।

पत्रीकृतं तु रजतं संतप्तं जातवेदसि । निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि ॥ १ ॥

## अथ मारणम् ।

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् । सूतगन्धकयोस्तुल्यतालयोः खल्वसंस्थयोः ॥१ ॥ कल्कं कृत्वा कुमार्यद्भिस्तेन तानि प्रलेपयेत् । शरावसंपुटे रुद्ध्वा त्रिंशद्वन्योपलैः पुटेत् । एवं रजतमाप्नोति मृतिं वारद्वयेन वै ॥ २ ॥ अन्यच्च—विधाय पिष्टं सूतेन रजतस्याथ मेलयेत् । तालगन्धसमं पश्चान्मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥ द्वित्रैः पुटैर्भवेद्भस्म योज्यमेतद्रसादिषु ॥३॥ अन्यच्च—माक्षिकं दरदनिम्बुजप्लुतं सूक्ष्मरौप्यदलसंचयं पुटेत् । द्वित्रिवारमथ भस्मतां व्रजेत्पातकौघ इव शंकरस्मृतेः ॥ ४ ॥ इति रौप्यमारणम् ।

## अथ तद्गुणाः ।

तारं शीतकषायमम्लमधुरं दोषत्रयच्छेदनं स्निग्धं दीपनमक्षिकुक्षिगदजिद्दाहं विषार्दि हरेत् । मेदोच्छेदि मदात्ययात्ययकरं कान्त्यायुरारोग्यकृद्यक्ष्मापस्मृतिशूलपाण्डुपलितप्लीहज्वरघ्नं सरम् ॥ १ ॥ अशुद्धं रजतं कुर्यात्पाण्डुकण्डुगलग्रहान् । विबन्धं वीर्यनाशं च बलहानिं शिरोरुजम् ॥ २ ॥ इति रजतम् ।

## अथ ताम्रम् ।

न विषं विषमित्याहुस्ताम्रं तु विषमुच्यते । एको दोषो विषे ताम्रे त्वष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ भ्रमो मूर्छा विदाहश्च स्वेदक्लेदनवान्तयः । अरुचिश्चित्तसंताप एते दोषा विषोपमाः । तस्मात्संशोधयेत्ताम्रं तद्दोषविनिवृत्तये ॥ २ ॥

## अथ शोधनम् ।

वज्रीदुग्धैः सलवणैस्ताम्रपत्रं विलेपयेत् । अग्नौ संताप्य निर्गुण्डीरसैः

---

१ ख. ग. घ. ङ. गुणा नव । २ ख. ग. पिबन्धं ।

संसेचयेत्रिशः। स्नुह्यर्कक्षीरसेचैर्वा शुल्वशुद्धिः प्रजायते ॥ १ ॥ अन्यच्च—गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना। साम्लक्षारेण संशुद्धिस्ताम्रं प्राप्नोति सर्वथा ॥ २ ॥ इति शोधनम्।

## अथ मारणम्।

चूर्णं शुद्धस्य ताम्रस्य समसूतं विमर्दयेत्। खल्वे जम्बीरनीरेण तयोस्तुल्यं तु गन्धकम्। दिनं गजपुटे पाच्यं ताम्रभस्म प्रजायते ॥ १ ॥ अन्यच्च—तिलपर्णीरसैस्ताम्रपत्राणि परिलेपयेत्। शुभ्रवर्णं भवेत्क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥ २ ॥

## अथान्यच्च त्रपुताम्रम्।

शुद्धताम्रस्य पत्राणि शुक्तिद्वयमितानि च। त्रपु शुक्तिमितं तेन वेष्टयित्वाऽथ तानि तु ॥ १ ॥ यामं पचेद्घटीयन्त्रे यदा त्रपुमयं तदा। तत्स्वाङ्गशीतं निष्कास्य भक्षयेद्वल्लसंमितम् ॥ २ ॥ शृङ्गवेरयवक्षारशोषणैस्तन्निहन्ति च। कफामयारुचिप्लीहत्रपुताम्रमिदं क्षणात् ॥ ३ ॥

## अथ सोमनाथताम्रम्।

शुल्वतुल्येन सूतेन बलिना तत्समेन च। तदर्धांशेन तालेन शिलया च तदर्धया ॥ १ ॥ विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां सूक्ष्मकज्जलसंनिभाम्। कज्जलया ताम्रपत्राणि पर्यायेण विलेपयेत् ॥ यन्त्राध्यायविनिर्दिष्टवालुकायन्त्रगं पचेत्। प्रपचेद्युगयामं तु स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ३ ॥ तत्तद्रोगहरानुपानसहितं ताम्रं द्विवल्लोन्मितं तल्लीढं परिणामशूलमुदरं शूलं च पाण्डुज्वरम्। गुल्मप्लीहक्षयाग्निसादसदनं श्वासं च कासं तथा दुष्टां च ग्रहणीं हरेद्ध्रुवमिदं तत्सोमनाथाभिधम् ॥ ४ ॥ इति सोमनाथताम्रम्। अन्यच्च योगरत्नसमुच्चये पाठान्तरम्—नेपालं समरुद्रबीजमसुरस्तुल्यस्तयोस्तालकस्तस्यार्धार्धशिलां विधाय विधिना श्लक्ष्णां परां कज्जलीम्। लिप्त्वा ताम्रदलान्यधोर्ध्वमनया भाण्डे पचेद्यामकं यन्त्राध्यायसमुक्तशास्त्रविधिना तत्स्वाङ्गशीतं हरेत् ॥ १ ॥

## अथ सामान्यताम्रगुणाः।

ताम्रं शीतं निहन्याद्व्रणकृमिजठरानाहसंप्लीहपाण्डुश्वासश्लेष्मास्रवातक्षयपवनगदं शूलयुग्मं च गुल्मम्। कुष्ठान्यष्टादशापि स्मरबलरुचिकृद्रक्तमेदोऽम्लपित्तच्छेदि प्रोक्तं त्वशुद्धं क्रिमिमुदरगदाध्मानकुष्ठादि कुर्यात् ॥ १ ॥

इति ताम्रम्।

## अथ रीतिकांस्ये ।

रीतिका द्विविधा ज्ञेया तत्राऽऽद्या राजरीतिका । काकतुण्डी द्वितीया सा तयोराद्या गुणाधिका ॥ १ ॥ संतप्ता काञ्जिके क्षिप्ता ताम्रा स्याद्राजरीतिका । काकतुण्डी तु कृष्णा स्यान्नासौ सेव्या विजानता ॥ २ ॥ कांस्यं च द्विविधं प्रोक्तं पुष्पतैलिकभेदतः । पुष्पं श्वेततमं तत्र तैलिकं कपिशप्रभम् ॥ ३ ॥ एतयोः प्रथमं श्रेष्ठं संसेव्यं रोगशान्तये । राजरीतिस्तथा घोषं ताम्रवच्छोधयेद्भिषक् ॥ ४ ॥ ताम्रवन्मारणं चापि तयोरुक्तं भिषग्वरैः । रीतिकायुगुलं रूक्षं सतिक्तं लवणं रसम् । शोधनं पाण्डुरोगघ्नं क्रिमिघ्नं लेखनं हिमम् ॥ ५ ॥ कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं रसम् । रूक्षं गुरु च चक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ॥ ६ ॥ इति रीतिकांस्यमारणगुणाः ।

## अथ लोहम् ।

मुण्डं तीक्ष्णं तथा कान्तमिति लोहं त्रिधा स्मृतम् । मुण्डाच्छताधिकं तीक्ष्णं तीक्ष्णात्कान्तं शताधिकम् ॥ १ ॥ मुण्डं तु वर्तुलं भूमौ पर्वतेषु च जायते । गजवल्यादि तीक्ष्णं स्यात्कान्तं चुम्बकसंभवम् ॥ २ ॥ यत्राङ्गं दृश्यते लोहे तीक्ष्णं लोहं तदुत्तमम् । कासीसामलकल्काक्ते लोहेऽङ्गं दृश्यते मुखम् ॥ ३ ॥

## अथ कान्तलक्षणम् ।

यत्पात्रस्थः प्रसरति जले तैलबिन्दुर्न दत्तो हिङ्गुर्गन्धं विसृजति निजं तिक्ततां निम्बकल्कः । पाच्यं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं दग्धाङ्गाः स्युः सजलचणकाः कान्तलोहं तदुक्तम् ॥ १ ॥

## अथ शोधनम् ।

अश्वरक्तेन संलिप्तं किंचार्कपयसाऽयसः । दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥ १ ॥ अन्यच्च— क्वाथ्यमष्टगुणे तोये त्रिफला षोडशं पलम् । तत्क्वाथे पादशेषे तु लोहस्य पलपञ्चकम् ॥ २ ॥ कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् । एवं प्रलीयते धातुर्गिरिजो लोहसंभवः ॥ ३ ॥ इति शोधनम् ।

## अथ मारणम् ।

लोहानां मारणं श्रेष्ठं सर्वेषां रसभस्मना । मध्यमं मूलिकाभिश्च कनिष्ठं गन्धकादिभिः ॥ १ ॥ शुद्धस्य सूतराजस्य भागो भागद्वयं बलेः[1] । द्वयोः समं

---

१ ख. ग. घ. ङ. बलिम् ।

सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ॥ २ ॥ यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलैः । ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ॥ ३ ॥ मुद्रयेद्वदनं तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः । त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उद्धृत्य मर्दयेत् ॥ ४ ॥ रजस्तद्वस्त्रगलितं नीरे तरति हंसवत् । सोमामृताभिधमिदं लोहभस्म प्रकीर्तितम् ॥ ५ ॥ अन्यच्च—द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् । कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ॥ ६ ॥ शरावसंपुटे कृत्वा पुटेद्गजपुटेन वै । सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ॥ ७ ॥ अन्यच्च—लोहचूर्णं पलं खल्वे सोरकस्य पलं तथा । अश्वगन्धापलं चापि सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ ८ ॥ कुमार्यद्भिर्दिनं पश्चाद्गोलकं रुबुपत्रकैः । संवेष्ट्य च मृदा लिप्त्वा पुटेद्गजपुटे पचेत् ॥ ९ ॥ स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य सिन्दूराभमयोरजः । मृतं वारितरं ग्राह्यं सर्वकार्यकरं परम् ॥ १० ॥ अन्यच्च—दाडिमीपत्रजरसैर्लोहचूर्णं च भावितम् । आतपे सप्तधा तेन पुनर्गजपुटद्वयम् ॥ ११ ॥ इत्थं कृतं च तद्भस्म शुद्धं वारितरं भवेत् । योजयेत्सर्वरोगेषु सत्यं गुरुवचो यथा ॥ १२ ॥ अन्यच्च—गृहीत्वा तीक्ष्णजं चूर्णं तथैव च गवां दधि । एकत्र कारयेद्भाण्डे यावच्छोषत्वमाप्नुयात् ॥ १३ ॥ उद्धृत्य गालयेदग्नौ त्रिफलायाः पुटत्रयम् । देयं वारितरं सद्यो जायते नात्र संशयः ॥ १४ ॥ अन्यच्च—एकभागं लोहचूर्णं तत्समो नवसागरः । किंचित्सप्तोदकं ग्राह्यं सर्वं वस्त्रे निबध्य च ॥ १५ ॥ यामान्ते घर्षयेत्पाणौ सद्यो वारितरं भवेत् । योजयेत्सर्वरोगेषु सर्वरोगापनुत्तये ॥ २ ॥

## अथ निरुत्थानम् ।

सर्वमेतन्मृतं लोहं ध्मातव्यं मित्रपञ्चकैः। इत्येवं स्यान्निरुत्थानं सेव्यं वारितरं भवेत् ॥ १ ॥ रक्तिकामृतं लाक्षया युतं क्षौद्रमिश्रितं टङ्कणान्वितम् । ऊर्णया तथा ध्माततां गताः सप्त धातवो यान्ति जीवताम् ॥ २ ॥ गन्धकंचोत्थितं लोहं तुल्यं खल्वे विमर्दयेत् । दिनैकं कन्यकाद्रावै रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ इत्येवं सर्वलोहानां कर्तव्यं तन्निरुत्थितम् ॥ ३ ॥

## अथ गुणाः ।

कान्तं तु शीतं मधुरं कषायमायुष्करं धातुविवर्धनं च । हन्यात्त्रिदोषव्रणमेहकुष्ठप्लीहोदरग्रन्थिविषक्रिमींश्च ॥ १ ॥ पाण्डुं पीडयति क्षयं क्षपयति क्षैण्यं क्षिणोति क्षणात्कासं नाशयति भ्रमं शमयति श्लेष्मामयान्खादति । अस्रं गुल्मसशूलपीनसवमिश्वासप्रमेहारुचीराशून्मूलयति प्रकम्पनहरं लोहं हिमं चाक्षुषम् ॥ २ ॥ शुद्धं पित्तकफानिलमोहं हन्ति हितं शिवशक्त्या लोहम् ।

पाण्डुगदामयशूलविनाशि प्रोक्तमशुद्धं रोगविकासि ॥ ३ ॥ ये गुणा मृतरूप्यस्य ते गुणाः कान्तभस्मनः । कान्ताभावे प्रदातव्यं रूप्यमित्याह भैरवः ॥ ४ ॥ कूष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा । मद्यमम्लरसं चैव त्यजेल्लोहस्य सेवकः ॥ ५ ॥ मत्स्यजीवकवार्ताकमाषं च कारवेल्लकम् । व्यायामं तीक्ष्णकं सद्यस्तैलाम्लं दूरतस्त्यजेत् ॥ ६ ॥

## अथानुपानानि ।

वल्लं वल्लार्धमाषं च यथायोगेन योजयेत् । त्रिफलालोहचूर्णं च वलीपलितनाशनम् ॥ १ ॥ व्योषं भार्गी च मधुना लोहं धातुरुजापहम् । कज्जलीमधुकृष्णाभ्यां श्लेष्मरोगनिवारणम् ॥ २ ॥ शर्करा च चतुर्जातं रक्तपित्तरुजापहम् । पुनर्नवा च गोक्षीरैर्बलवृद्धिकरं परम् ॥ ३ ॥ पुनर्नवारसेनैव पाण्डुरोगनिषूदनम् । हरिद्रा लोहचूर्णं च पिप्पली मधुना सह ॥ विंशतिं च प्रमेहानां नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ४ ॥ शिलाजतुसमायुक्तं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् । वासकः पिप्पली द्राक्षा लोहं च मधुना सह ॥ ५ ॥ गुटिकां भक्षयेत्प्रातः पञ्चकासनिवारणम् । ताम्बूलेन समायुक्तं भक्षयेल्लोहमुत्तमम् ॥ ६ ॥ अग्निदीप्तिकरं वृष्यं देहकान्तिविवर्धनम् । किमत्र बहुनोक्तेन देहलोहकरं मतम् ॥ ७ ॥ अल्पौषधैस्तोकपुटैर्हीनं गन्धकपारदैः । अपक्वं लोहजं चूर्णमायुष्क्षयकरं नृणाम् ॥ ८ ॥ इति लोहम् ।

## अथ मण्डूरकरणम् ।

शताब्दमुत्तमं किट्टं मध्यं चाशीतिवार्षिकम् । अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥ १ ॥ अक्षाङ्गारैर्धमेत्किट्टं लोहजं तद्द्रवां जलैः । सेचयेदक्षपाग्रान्तः सप्तवारं पुनः पुनः ॥ २ ॥ चूर्णयित्वा ततः क्वाथैर्द्विगुणैस्त्रिफलोद्भवैः । आलोड्य भर्जयेद्वह्नौ मण्डूरं जायते वरम् ॥ ३ ॥ मण्डूरं शिशिरं रुच्यं पाण्डुश्वयथुशोषजित् । हलीमकं कामलां च प्लीहानं कुम्भकामलाम् ॥ ४ ॥

इति मण्डूरम् ।

## अथ वङ्गम् ।

खुरकं मिश्रकं चेति द्विविधं वङ्गमुच्यते । खुरं तत्र गुणैः श्रेष्ठं मिश्रकं न हितं मतम् ॥ १ ॥ धवलं मृदुलं स्निग्धं द्रुतद्रावं सगौरवम् । निःशब्दं खुरवङ्गं स्यान्मिश्रकं श्यामशुभ्रकम् ॥ २ ॥

---

१ ग. 'मानं च ।

## अथ वङ्गशोधनम् ।

द्रावयित्वा निशायुक्ते क्षिप्तं निर्गुण्डिकारसे । विशुध्यति त्रिवारेण खुरवङ्गं न संशयः ॥ १ ॥

## अथ मारणम् ।

शाणमात्रं भवेद्वङ्गं भुजंगो रक्तिकामितः । खर्परे गलितं सर्वं लोहदर्व्या विघर्षयेत् ॥ १ ॥ प्रहराज्जायते भस्म भिन्नकज्जलसंनिभम् । शुक्लतां याति तद्भस्म तीव्रखर्परवह्निना ॥ २ ॥ अन्यच्च—पलाशद्रवयुक्तेन वङ्गं पत्राणि लेपयेत् । तालेन पुटितं भस्म त्रिवारं जायते ध्रुवम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—भल्लाततैलसंलिप्तं वङ्गं वस्त्रेण वेष्टितम् । चिञ्चापिप्पलपालाशकाष्ठाग्नौ याति पञ्चताम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिञ्चाश्वत्थत्वचो रजः । क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा चतुर्थांशं लोहदर्व्या विचालयेत् । ततो द्वियाममात्रेण वङ्गभस्म प्रजायते ॥ १ ॥ अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वाऽम्लेन प्रमर्दयेत् । ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्दयेत् ॥ २ ॥ तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् । एवं दशपुटैः पक्वं वङ्गं तु म्रियते ध्रुवम् ॥ ३ ॥

## अथ गुणाः ।

वङ्गं तिक्तोष्णकं रूक्षमीषद्वातप्रकोपणम् । मेहश्लेष्मामयघ्नं च मेदोघ्नं क्रिमिनाशनम् ॥ १ ॥ अशुद्धममृतं वङ्गं प्रमेहादिगदप्रदम् । गुल्महृद्रोगशूलार्शःकासश्वासवमिप्रदम् ॥ २ ॥ इति वङ्गम् ।

## अथ नागम् ।

द्रुतद्रावं महाभारं छेदे कृष्णं समुज्ज्वलम् । पूतिगन्धं बहिष्कृष्णं शुद्धं सीसमतोऽन्यथा ॥ १ ॥

## अथ नागशोधनम् ।

नागो द्रुतोऽग्निसंयोगाद्रविदुग्धे निपातितः । सच्छिद्रहण्डिकासंस्थं त्रिवारं शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १ ॥

## अथ मारणम् ।

अश्वत्थचिञ्चात्वग्भस्म नागस्य चतुरंशतः । क्षिपेन्नागं पचेत्पात्रे चालयेल्लोहचाटुना ॥ १ ॥ यामाद्भस्म तदुद्धृत्य भस्मतुल्या मनःशिला । जम्बीरैरारनालैर्वा पिष्ट्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥ २ ॥ स्वाङ्गशैत्यं पुनः पिष्ट्वा विंशत्यंशशिलायुतम् । आम्लेनैव तु यामैकं पूर्ववत्पाचयेत्पुटे । एवं षष्टिपुटैः पक्वो

नागः स्यात्सुनिरुत्थितः ॥ ३ ॥ अन्यच्च—मनःशिलागन्धयुताटरूषपरिप्लुतं नागदलं विमृष्टम् । पुटैस्त्रिभिः कुम्भमितैः प्रयाति भस्मत्वमेतत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ४ ॥ अन्यच्च—ताम्बूलीरससंपिष्टशिलालेपात्पुनः पुनः । द्वात्रिंशद्भिः पुटैर्नागो निरुत्थो जायते ध्रुवम् ॥ ५ ॥

## अथ गुणाः ।

अत्युष्णं सीसकं स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् । प्रमेहतोयदोषघ्नं दीपनं चाऽऽमवातनुत् ॥ १ ॥ अशुद्धः कुरुते नागः प्रमेहक्षयकामलाः । तस्मात्संशुद्ध एवायं मारणीयो भिषग्वरैः ॥ २ ॥ इति नागः ।

## अथोपधातवः ।

अभ्रकं माक्षिकं तालं शिला नीलाञ्जनं तथा । तुत्थकं रसकं चैव प्रोक्ताः सप्तोपधातवः ॥ १ ॥

## अथाभ्रकम् ।

शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं चैव यथाक्रमम् । पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रं चेति चतुर्विधम् ॥ १ ॥ दलानि मुञ्चत्यनिले[1] पिनाकं भेकं स्वरावं कुरुतेऽनलस्थम् । फूत्काररावं भुजगः करोति ह्यविक्रियं वह्निगतं सुवज्रम् ॥ २ ॥ पिनाकं कुरुते कुष्ठं दर्दुरं मृत्युदायकम् । नागं भगंदरं कुर्याद्वज्राभ्रं गदवृन्दजित् ॥ ३ ॥

## अथाभ्रकशोधनम् ।

प्रतप्तं सप्तवाराणि निक्षिप्तं काञ्जिकेऽभ्रकम् । निर्दोषं जायते नूनं प्रक्षिप्तं वाऽपि गोजले । त्रिफलाक्वथिते वाऽपि गवां दुग्धे विशेषतः ॥१॥ अन्यच्च—कृष्णाभ्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् । भिन्नपत्रं ततः कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोर्द्रवैः ॥ २ ॥ भावयेदष्टयामं तु ह्येवं शुध्यति चाभ्रकम् ॥ ३ ॥

## अथ धान्याभ्रकम् ।

पादांशशालिसंयुक्तमभ्रं बद्ध्वाऽथ कम्बले । त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत्क्लिन्नं मर्दयेत्करैः ॥ १ ॥ कम्बलाद्गलितं सूक्ष्मं वालुकासदृशं च यत् । तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमथ मारणसिद्धये ॥ २ ॥

## अथाभ्रमारणम् ।

कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोषयित्वाऽथ मर्दयेत् । अर्कक्षीरैर्दिनं खल्वे चक्रा-

---

१ ग. मुञ्चत्यनले ।

कारं च कारयेत् ॥ १ ॥ वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यग्गजपुटे पचेत् । पुनर्मर्द्य पुनः पाच्यं सप्तवारं पुनः पुनः ॥ २ ॥ ततो वटजटाकाथैस्तद्वद्देयं पुटत्रयम् । म्रियते नात्र संदेहः सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ३ ॥ तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लोहपात्रे विपाचयेत् । घृते जीर्णे तदभ्रं तु सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ४ ॥ धान्याभ्रकं रविक्षीरै रविमूलद्रवेण वा । पिष्ट्वा पिष्ट्वा पुटेत्पाकात्सप्तधा म्रियतेऽभ्रकः ॥ ५ ॥ अन्यच्च—धान्याभ्रं मेघनादैः कदलिघनजलैष्टङ्कणाङ्कोलतोयैः खल्वे संमर्द्य गाढं तदनु गजपुटान्द्वादशैवं मदद्यात् । मीनाक्षीभृङ्गतोयैस्त्रिफलजलयुतैर्मर्दयेत्सप्तवारं गन्धं तुल्यं च दत्त्वा प्रवरगजपुटात्पञ्चतां याति मेघः ॥ ६ ॥ अन्यच्च—दुग्धत्रयं कुमार्यम्बु गजमूत्रं नृमूत्रकम् । वटभृङ्गमजारक्तमेभिरभ्रं सुमर्दितम् ॥ शतधा पुटितं भस्म जायते पद्मरागवत् ॥ ७ ॥ अन्यच्च—धान्याभ्रकं समादाय मुस्ताकाथैः पुटत्रयम् । तद्वत्पुनर्नवानीरैः कासमर्दरसैस्तथा ॥ ८ ॥ नागवल्लीदलैः सर्पिः क्षीरैर्देयं पृथक् पृथक् । दिने दिने मर्दयित्वा काथैर्वटजटोद्भवैः ॥ ९ ॥ दत्त्वा पुटत्रयं पश्चात्त्रिपुटं मुसलीद्रवैः । त्रिर्गोक्षुरकषायेण त्रिः पुटेद्वानरीरसैः ॥ १० ॥ मोचकन्दरसैः पाच्यं त्रिवारं कोकिलाक्षजैः । रसैः पुटेत्ततो धेनुक्षीरादेकं पुटं मृदु ॥ ११ ॥ दध्ना घृतेन मधुना स्वच्छया सितया तथा । एकमेकं पुटं दद्यादभ्रस्यैवं मृतिर्भवेत् ॥ १२ ॥ अन्यच्च—धान्याभ्रकस्य भागैकं द्वौ भागौ टङ्कणस्य च । पिष्ट्वा तदन्धमूषायां रुद्ध्वा तीव्राग्निना पचेत् ॥ स्वभावशीतलं चूर्णं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ १३ ॥

इति मारणम् ।

## अथ गुणाः ।

निश्चन्द्रकं भजेत्तत्तु शुद्धदेहे रसायनम् । सचन्द्रं विषमं ज्ञेयं मृत्युकृद्व्याघ्ररोमवत् ॥ १ ॥ वराम्बु गोघृतं चाभ्रं कलापड्दिक्समांशकम् । मृदग्निना पचेल्लेह्यममृतीकरणं त्विदम् ॥ २ ॥ वेल्लव्योषसमन्वितं घृतयुतं वल्लोन्मितं सेवितं दिव्याभ्रं क्षयपाण्डुरुग्ग्रहणिकाशूलामकोष्ठामयान् । आर्तिश्वासगदं प्रमेहमरुचिं कासामयं दुर्धरं मन्दाग्निं जठरव्यथां विजयते खं हन्ति सर्वामयान् ॥ ३ ॥ गौरीतेजः परममृतं वातपित्तक्षयघ्नं प्रज्ञाबोधि प्रशमितजरं वृष्यमायुष्यमग्र्यम् । बल्यं स्निग्धं रुचिदमकफं दीपनं शीतवीर्यं तत्तद्योगैः सकलगदहृद्व्योम सूतेन्द्रवृद्धि ॥ ४ ॥ क्षाराम्लं विदलं कोलं कर्कटी कारवेल्लकम् । वृन्ताकं च करीरं च तैलं चाभ्रे विवर्जयेत् ॥ ५ ॥

---

१ ख. ग. 'द्रवा पचेत्पा°' । २ ङ. सूतेन्द्रबन्धि ।

## अथाभ्रकानुपानानि ।

अभ्रकं च निशायुक्तं पिप्पली मधुना सह । विंशतिं च प्रमेहानां नाशये-न्नात्र संशयः ॥ १ ॥ अभ्रकं हेमसंयुक्तं क्षयरोगविनाशनम् । रौप्यहेमाभ्रकं चैव धातुवृद्धिकरं परम् ॥ २ ॥ अभ्रकं च हरीतक्या गुडेन सह योजितम् । एलाशर्करया युक्तं रक्तपित्तविनाशनम् ॥ ३ ॥ त्रिकटु त्रिफलां चैव[१]चातुर्जातं सशर्करम् । मधुना लेहयेत्प्रातः क्षयार्शःपाण्डुनाशनम् ॥ ४ ॥ गुडूचिसत्त्वख-ण्डाभ्यां मिश्रितं मेहनाशनम् । एलागोक्षुरभूधात्रीसितागव्येन मिश्रितम् ॥५॥ प्रातः संसेवनान्नित्यं मेहकृच्छ्रनिवारणम् । पिप्पलीमधुसंयुक्तं भ्रमजीर्णज्वराप-हम् ॥ ६ ॥ मधु त्रिफलया युक्तं दृष्टिपुष्टिकरं मतम् । मूर्वासत्त्वयुतं व्योम व्रणानां च विनाशनम् ॥ ७ ॥ गोक्षीरक्षीरकन्दाभ्यां बलवृद्धिकरं परम् । भल्लातकयुतं व्योम त्वग्दोषनिवारणम् ॥ ८ ॥ नागरं पौष्करं भार्गी गगनं मधुना सह । अश्वगन्धायुतं खादेद्वातव्याधिनिवारणम् ॥ ९ ॥ चातुर्जातं सिता चाभ्रं पित्तरोगनिवारणम् । कट्फलं पिप्पली क्षौद्रं श्लेष्मरोगनिवारणम् ॥ १० ॥ सर्वक्षारयुतं चाभ्रमग्निवृद्धिकरं परम् । मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रमश्मरीमपि नाशयेत् ॥ ११ ॥ विजयारससंयुक्तं शुक्रस्तम्भकरं परम् । लवङ्गमधुसंयुक्तं धातुवृद्धिकरं परम् ॥ १२ ॥ गोक्षीरं शर्करायुक्तं पित्तरोगविनाशनम् । अभ्रकं विधिसंयुक्तं पथ्ययोगेन योजितम् ॥ १३ ॥ वेल्लव्योषसमन्वितं घृतयुतं वल्लो-न्मितं सेवितं दिव्याभ्रं क्षयपाण्डुसंग्रहणिकाशूलं च कुष्ठामयम् । सर्वश्वासगदं प्रमेहमरुचिं कासामयं दुर्धरं मन्दाग्निं जठरव्यथां परिहरेच्छेषामयान्मिश्रि-तम् ॥ १४ ॥ वलीपलितनाशः स्याज्जीवेच्च शरदां शतम् । नातः परतरं किंचिज्जरामृत्युविनाशनम् ॥ १५ ॥ इति सहस्रपुटाभ्रकानुपानानि ।

## अथ स्वर्णमाक्षिकम् ।

स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धमीषन्नीलच्छविच्छटम् । कषे कनकवद्घृष्टं तद्वरं हेम-माक्षिकम् ॥ १ ॥ अशुद्धं माक्षिकं कुर्यादान्ध्यं कुष्ठं क्षयं क्रिमीन् । शोधनीयं प्रयत्नेन तस्मात्कनकमाक्षिकम् ॥ २ ॥

## अथ शोधनम् ।

त्रिभागं माक्षिकं ग्राह्यं चतुर्थांशेन सैन्धवम् । जम्बीरजरसैर्वाऽपि बीजपूर-द्रवैः पचेत् ॥ १ ॥ घर्षितं लोहपात्रे च याति पात्रं च रक्तताम् । ततः शुद्ध-त्वमायाति स्वर्णमाक्षिकमीदृशम् ॥ २ ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. भार्गी ।

## अथान्यप्रकारः ।

एरण्डतैललुङ्गाम्बुसिद्धं शुध्यति माक्षिकम् । शुद्धं वा कदलीकन्दतोयेन घटिकाद्वयम् । तप्तं क्षिप्तं वराक्काथे शुद्धिमायाति माक्षिकम् ॥ १ ॥ अन्यच्च— अगस्तिपत्रनिर्यासैः शिग्रुमूलं सुपेषितम् । तन्मध्ये पुटितं शुद्धं निम्बूजाम्लेन पाचितम् ॥ २ ॥ इति शोधनम् ।

## अथ मारणम् ।

माक्षिकस्य चतुर्थांशं दत्त्वा गन्धं विमर्दयेत् । उरुबूकस्य तैलेन ततः कार्या सुचक्रिका ॥ १ ॥ शरावसंपुटे कृत्वा पुटेद्गजपुटेन च । धान्यस्य तुषमूर्ध्वाधो दत्त्वा शीतं समुद्धरेत् । सिन्दूराभं भवेद्भस्म माक्षिकस्य न संशयः ॥ २ ॥ अन्यच्च—अजामूत्रेऽथवा तैले कषाये वा कुलत्थजे । तक्रे वा घर्षितं पक्कं म्रियते स्वर्णमाक्षिकम् ॥ ३ ॥ इति मारणम् ।

## अथ गुणाः ।

माक्षिकं तिक्तमधुरं मेहार्शःक्षयकुष्ठनुत् । कफपित्तहरं शीतं योगवाहि रसायनम् ॥ १ ॥ माक्षिको रजतहाटकप्रभः शोधितोऽतिगुणदः सुसेवितः । मेहकुष्ठकृमिशोफपाण्डुतापस्मृतीर्हरति सोऽश्मरीं जयेत् ॥ २ ॥ मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भतामन्यगदांश्च दुपान् । करोति मालां व्रणपूर्विकां च माक्षीकधातुर्गुरुरप्यपक्कः ॥ ३ ॥ माक्षीकधातुः सकलामयघ्नः प्राणो रसेन्द्रस्य परं हि वृष्यः । दुर्मेललोहद्वयमेलकश्च गुणोत्तरः सर्वरसायनाग्र्यः ॥ ४ ॥

इति स्वर्णमाक्षिकम् ।

## अथ तारमाक्षिकम् ।

कांस्यवत्तारमाक्षिक्यं कषे घृष्टं तु रूप्यवत् । गुरु स्निग्धं सितं यत्तच्छ्रेष्ठं स्यात्तारमाक्षिकम् ॥ १ ॥ स्वर्णमाक्षिकवद्दोषा विज्ञेयास्तारमाक्षिके । अतस्त-द्दोषशान्त्यर्थं शोधनं कथ्यते यथा ॥ २ ॥

## अथ शोधनम् ।

कर्कोटीमेषशृङ्गीजैः रसैर्जम्बीरजैर्दिनम् । आतपे भावना देया शुद्धं स्यात्तार-माक्षिकम् ॥ १ ॥ इति शुद्धिः ।

## अथ तन्मारणम् ।

स्वर्णमाक्षिकवज्ज्ञेयं तारमाक्षिकमारणम् । विमलाया गुणाः किंचिन्न्यूनाः कनकमाक्षिकात् ॥ १ ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. सिद्धं । २ ख. ग. घ. ङ. कुलित्थ' । ३ घ. दुर्मेललो' ।

## अथ तालकविधिः ।

अशुद्धं तालमायुर्हृत्कफमारुतमेहकृत् । तापस्फोटाङ्गसंकोचान्कुरुते तेन शोधयेत् ॥ १ ॥

## अथ शोधनम् ।

तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके क्षिपेत् । दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजद्रवैः ॥ १ ॥ तिलतैले पचेद्यामं यामं च त्रिफलाजले । चूर्णोदके च यामैकं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥ २ ॥

## अथ मारणम् ।

सदलं तालकं शुद्धं पुनर्नव्या रसेन तु । खल्वे विमर्दयेदेकदिनं पश्चाद्विशोषयेत् ॥ १ ॥ संशोष्य गोलकं तस्य कुर्यात्तच्च विशोषयेत् । ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यर्धं तु प्रपूरयेत् ॥ २ ॥ तत्र तद्गोलकं कृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् । आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ॥ ३ ॥ स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्धयेत् । दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्च वह्निं प्रदीपयेत् ॥ ४ ॥ एवं तु म्रियते तालं मात्रा तस्यैव रक्तिका । अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

## अथ गुणाः ।

हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् । कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रवातपित्तकफव्रणान् ॥ १ ॥ तालकं हरते रोगान्कुष्ठं मृत्युजरापहम् । शोधितं कुरुते वीर्यं कान्तिं वृद्धिं तथाऽऽयुषः ॥ २ ॥

## अथ मनःशिला ।

मनःशिला मन्दबलं करोति जन्तुं ध्रुवं शोधनमन्तरेण । मलस्य बन्धं किल मूत्ररोगं सशर्करं कृच्छ्रगदं च कुर्यात् ॥ १ ॥

## अथ तच्छोधनविधिः ।

पचेत्त्र्यहमजामूत्रे दोलायन्त्रे मनःशिलाम् । भावयेत्सप्तधा मूत्रैरजायाः शुद्धिमृच्छति ॥ १ ॥ अन्यच्च—अगस्तिपत्रतोयेन भाविता सप्तवारकम् । शृङ्गबेररसे वाऽपि विशुध्यति मनःशिला ॥ २ ॥

## अथ गुणाः ।

मनःशिला गुरुर्वर्ण्या रसोष्णा लेखनी कटुः । तिक्तस्निग्धा विषश्वासकासभूतविषास्रनुत् ॥ १ ॥ इति मनःशिला ।

## अथ स्रोतोञ्जनम् ।

स्रोतोञ्जनं द्विधा प्रोक्तं श्वेतकृष्णप्रभेदतः । त्रिफलावारिणा स्वेद्यं तद्द्वयं शुद्धिमृच्छति ॥ १ ॥

## अथ गुणाः ।

सौवीरं ग्राहि मधुरं चक्षुष्यं कफपित्तजित् । हिध्माक्षयास्त्रनुच्छीतं स्रोतोञ्जनमपीदृशम् ॥ १ ॥

## अथ तुत्थम् ।

विष्ठया मर्दयेत्तुत्थं मार्जारककपोतयोः । दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेल्लघुपुटे ततः ॥ पुटं दध्ना पुटं क्षौद्रैर्देयं तुत्थं विशुध्यति ॥ १ ॥ अन्यच्च—ओतोर्विशा समं तुत्थं सक्षौद्रं टङ्कणाद्धियुक् । त्रिधैवं पुटितं शुद्धं वान्तिभ्रान्तिविवर्जितम् ॥ १ ॥

## अथ गुणाः ।

तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं विषदं लघु । लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूकृमिविषापहम् ॥ कफास्रपित्तकुष्ठघ्नं मेहमेदोविनाशनम् ॥ १ ॥ इति तुत्थम् ॥

## अथ खर्परम् ।

नृमूत्रे वाऽथ गोमूत्रे सप्ताहं रसकं पचेत् । दोलायन्त्रेण शुद्धं स्यात्ततः कार्येषु योजयेत् ॥ १ ॥ खर्परं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तनुत् ॥ विषास्रकुष्ठकण्डूनां नाशनं परमं मतम् ॥ २ ॥ इति धातूपधातुशोधनमारणगुणाः ॥

## अथ पारदः ।

रसो विप्रः सितो रक्तः क्षत्रियः पीत ऊरुजः । शूद्रः कृष्ण इति प्रोक्तो वर्णभेदाच्चतुर्विधः ॥ १ ॥ ब्राह्मणः कल्प्यते कल्पे गुटिकायां च बाहुजः । धातुवादे तथा वैश्यः शूद्रश्चेतरकर्मणि ॥ २ ॥ अन्तः सुनीलो बहिरुज्ज्वलाङ्गो मध्याह्नचन्द्रप्रतिमप्रकाशः । शस्तोऽथ धूम्रः परिपाण्डुरश्च चित्रो न योज्यो रसकर्मसिद्ध्यै ॥ ३ ॥ पूर्वैर्दोषा रसेन्द्रस्य ये च प्रोक्ता मनीषिभिः । अतस्तेषां प्रशान्त्यर्थं प्रोच्यते कर्म सांप्रतम् ॥ ४ ॥ यथा—मलशिखिविषनामानो रसस्य नैसर्गिकास्त्रयो दोषाः । मूर्छां मलेन कुरुते शिखिना दाहं विषेण मृत्युं च ॥५॥ अन्यच्च—मलेन मूर्छां दहनेन दाहं विषेण मृत्युं वितनोति सूतः । मलादि-

१ घ. ओतुविष्टास' । २ ङ. स्वेदनं ।

दोषत्रयमेतदत्र नैसर्गिकं शुद्धिमतोऽभिधास्ये ॥ १ ॥ नागो वङ्गो मलो वह्नि-श्चाञ्चल्यं च गिरिर्विषम् । पारदे कञ्चुकाः सप्त सन्ति नैसर्गिका इमे ॥ २ ॥ रक्तेष्टिकानिशाधूमसारोर्णाभस्मचूर्णकैः । जम्बीरद्रवसंयुक्तैर्नागदोषापनुत्तये ॥ ३ ॥ विशालाङ्कोलमूलानां रजसा काञ्जिके न च । शनैः शनैः स्वहस्तेन वङ्गदोषविमुक्तये ॥ ४ ॥ राजवृक्षस्य मूलोत्थचूर्णेन सह कन्यका । मलदोषा-पनुत्त्यर्थं चित्रको वह्निदूषणम् ॥ ५ ॥ चाञ्चल्यं कृष्णधत्तूरो गिरिं हन्ति कटु-त्रयम् । त्रिफला विषनाशाय कन्यका सप्त कञ्चुकान् ॥ ६ ॥

## अथान्यप्रकारः ।

आरग्वधो हन्ति मलं प्रयत्नात्कुमारिका सप्त हि कञ्चुकांश्च । अङ्कोलमूलं च विषं निहन्याद्रसस्य वह्निः किल पावकं च ॥ १ ॥ प्रत्येकं सप्तवारं च मर्दितः पारदो भवेत् । तदा विशुद्धतां याति सर्वयोगार्हितो भवेत् ॥ २ ॥ अन्यच्च—कुमारीत्रिफलाव्योषचित्रकं निम्बुकं रसम् । दिनैकं मर्दितं धृत्वा शुद्धो भवति पारदः ॥ १ ॥ अथ च—आरनालेन चोष्णेन क्षालयेत्प्रतिम-र्दनम्[3] । रसं तत्र प्रयातं तु शोषयित्वाऽथ पातयेत् ॥ १ ॥ गृहीत्वा प्रक्षिपे-त्सूते स्यादेवं पारदः शुचिः । पारदात्षोडशांशं तु मिलित्वा सकलं भिषक् ॥ २ ॥ चूर्णं मर्दयं च पलं मर्दने तप्तखल्वके । अजाशकृत्तुषाग्निं च खनित्वा भूमिमावपेत् ॥ ३ ॥ तस्योपरि स्थितं खल्वं तप्तखल्वं जगुर्बुधाः । एतन्मर्दनमाख्यातं रससंशुद्धये बुधैः ॥ ४ ॥ इति मर्दनम् । त्र्यूषणं त्रिफला बन्ध्या कन्दक्षुद्राद्वयान्वितम्[4] । चित्रकेण निशाक्षारकन्यार्ककनकद्रवैः ॥ १ ॥ सूतं कृतेन क्वाथेन वारान्सप्त विमर्दयेत् । इत्थं संमूर्छितः सूतो जह्यात्सप्तापि कञ्चुकान् ॥ २ ॥ इति मूर्छनम् ।

## अथोत्थापनम् ।

तत उत्थापयेत्सूतमातपे निम्बुकार्दितम् । उत्थापनं विशिष्टं तु चूर्णपातन-यन्त्रके । धृत्वाऽग्नावूर्ध्वभाण्डान्तं संग्रहेत्पारदः शुचिः ॥ १ ॥ इत्युत्थापनम् ।

## अथ स्वेदनम् ।

रसं चतुर्गुणे वस्त्रे रसोनकशरावके । नियन्त्र्य दोलायन्त्रे तु प्रकल्प्य दिवसं पचेत् ॥ १ ॥ सव्योषत्रिफलावह्निकन्याकल्के तुषाम्बुनि । शेषदोषा-पनुत्त्यर्थमिदं स्वेदनमीरितम् ॥ २ ॥ इति स्वेदनम् । पलाण्डुनस्य सूतस्य

---

१ ख. ग. 'दस्ति नै' । २ ख. ग. घ. ङ. कन्यया । ३ ख. ग. 'र्दयेत् । र' । घ. 'र्दने । र' । ४ ख. ग. घ. 'न्वितः । चि' ।

शतपल्यधिकस्य च । न संस्कारः प्रकर्तव्यः संस्कारः स्यात्ततोऽपरः ॥ १ ॥ शुभेऽहनि प्रकर्तव्य आरम्भो रसशोधने । एकान्ते धामनि शुभे पुराऽभ्यर्च्यो हि भैरवः ॥ २ ॥ इति रसशोधनप्रकारः ।

## अथ गुणागुणाः ।

सूतोऽशुद्धतया गुणं न कुरुते कुष्ठाग्निमान्द्यक्रिमिच्छर्द्यारोचकजाड्यदाहमरणं धत्ते नृणां सेवनात् । शुद्धः स्यात्सकलामयौघशमनो यो योगवाही मृतो युक्त्या षड्गुणगन्धयुग्गदहरो योगेन धात्वादिभुक् ॥ १ ॥ मूर्छार्तो गदहृत्तथैव खगतिं दत्ते निबद्धोऽर्थदस्तद्वद्रसमामयवार्धकादिहरणं दृक्पुष्टिकान्तिप्रदम् । वृष्यं मृत्युविनाशनं बलकरं कान्ताजनानन्ददं शार्दूलातुलसत्त्वकृत्क्रमभुजां योगानुसारि स्फुटम् ॥ २ ॥ अन्यच्च—मूर्छां गतो यो हरते च रोगान्बद्धो यदा खेचरतामुपैति । लीनो भवेत्सर्वसमृद्धिदायी विराजतेऽसौ नितरां रसेन्द्रः ॥ १ ॥ मूर्छित्वा हरति रुजं बन्धनमनुभूय मुक्तिदो भवति । अमरी करोति हि मृतः कोऽन्यः करुणाकरः सूतात् ॥ २ ॥ अर्थाः सहाया निखिलं च शास्त्रं हस्तक्रियाकर्मणि कौशलं च । नित्योद्यमस्तत्परता च वह्निरेभिर्गुणैः सिध्यति सूतकेन्द्रः ॥ ३ ॥ अथवा दरदाकृष्टं स्विन्नं लवणाम्बुभाजि दोलायाम् । रसमादाय यथेच्छं कर्तव्यस्तेन भैषजो योगः ॥ ४ ॥ निम्बूरसेन संपिष्टं प्रहरं दरदं दृढम् । ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण संग्राह्यो निर्मलो रसः ॥ ५ ॥ इति दरदाकृष्टिः ।

## अथ रसस्य मुखकरणम् ।

अथ षड्बिन्दुकीटैश्च रसो मर्द्यस्त्रिवासरम् । लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते धातुभक्षकम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—सास्यो रसः स्यात्पटुशिग्रुतुल्यैः सराजिकैः शोषणकैस्त्रिवारम्¹ । पिष्टस्ततः स्विन्नतनुः सुवर्णमुख्यानयं खादति सर्वधातून् ॥ १ ॥ इति मुखकरणम् ।

## अथ षड्गुणगन्धकजारणम् ।

तप्तखल्वे रसं क्षिप्त्वा अधश्चुल्ल्यास्तुषाग्निभिः । स्तोकं स्तोकं क्षिपेद्गन्धमेवं वै षड्गुणं चरेत् ॥ १ ॥ अथवा कच्छपयन्त्रेण गन्धकजारणम्— मृत्कुण्डे निक्षिपेन्नीरं तन्मध्ये च शरावकम् । मृत्कुण्डे च पिधानाभं मध्ये मेखलया युतम् ॥ १ ॥ क्षिप्त्वा च मेखलामध्ये संशुद्धं रसमुत्तमम् । रसस्योपरि गन्धस्य रजो दद्यात्समांशकम् ॥ २ ॥ दत्त्वोपरि शरावं च भस्ममुद्रां प्रदा-

---

१ क. 'स्त्रिरात्रम् । पि' ।

पयेत् । तस्योपरि पुटं दद्याच्चतुर्भिर्गोमयोपलैः ॥ ३ ॥ एवं पुनः पुनर्गन्धं षड्गुणं जीर्यते बुधैः । गन्धे जीर्णे भवेत्सूतस्तीक्ष्णाग्निः सर्वकर्मसु ॥ ४ ॥

इति गन्धकजारणम् ।

## अथ तद्गुणाः ।

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् । जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ॥ १ ॥ चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः । भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ २ ॥ इति षड्गुणगन्धकजारणम् । दिनमेकं रसेन्द्रस्य यो ददाति हुताशनम् । द्रवन्ति तस्य पापानि कुर्वन्नपि न लिप्यते ।

इति शिवागमोक्तम् ।

## अथ रसबन्धनम् ।

रम्भा नीरस्नुही चैव क्षीरकञ्चुकिरेव च । दिनारिश्चैव गोरम्भा मीनाक्षी काचमाचिका । एभिस्तु मर्दितः सूतः पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १ ॥ अन्यच्च— पुष्पितमनोजमन्दिरमध्ये सूतो नियोजितो युक्त्या । बद्धो भवति कियद्भिर्दिवसैः पुष्पप्रभावेण ॥ २ ॥ अन्यच्च—मूलतार्शीवर्रीमूलं वारिणा मर्दयेद्दृढम् । तन्मूषां लेपयेन्मध्ये तन्मध्ये निक्षिपेद्रसम् ॥ ३ ॥ पञ्चटङ्कप्रमाणं तां मूषामङ्गारके क्षिपेत् । एवं बद्धो भवेत्सूतो मूषान्तःस्थो दृढो भवेत् ॥ ४ ॥ मुखमध्यगतस्तिष्ठेन्मुखरोगविनाशनः । शरीरे [१]क्रमिते सूते जरापलितजिन्नरः ॥ ५ ॥ स्तम्भयेच्छस्त्रसंघातं कामोत्पादनकारकः । पुनर्नवं वयः कुर्यात्साधकानां न संशयः ॥ ६ ॥ इति रसबन्धनम् ।

## अथ रसमारणम् ।

अपामार्गस्य बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् । तत्संपुटे न्यसेत्सूतं मेलयू दुग्धमिश्रितम् ॥ १ ॥ द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विडङ्गमरिमेदकः । एतच्चूर्णमधश्चोर्ध्वं दत्त्वा मुद्रां प्रदापयेत् ॥ २ ॥ तं गोलं मुद्रयेत्सम्यङ्मन्मूषासंपुटे सुधीः । मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत् । एवमेकपुटेनैव जायते सूतभस्मकम् ॥ ३ ॥ अन्यच्च—शुद्धसूतं समं गन्धं वटक्षीरै[२]र्विमर्दयेत् । पाचयेन्मृत्तिकापात्रे वटकाष्ठैर्विघट्टयेत् ॥ १ ॥ लघ्वग्निना दिनं पाच्यं भस्मसूतं भवेद्ध्रुवम् । द्विगुञ्जं पर्णखण्डेन पुष्टिमग्निं च वर्धयेत् ॥ २ ॥ इति रसमारणम् ।

## अथ रससिन्दूरः ।

पलद्वयं शुद्धरसं पलार्धं शुद्धगन्धकम् । कर्षार्धं नवसारं च जम्बीरेण विम-

---

१ ख. ग. घ. ङ. क्रामिते । २ ख. ग. मर्दयेद्दुग्ध° ।

र्दयेत् ॥ १ ॥ काचकूप्यां क्षिपेच्चैव सप्तधा मृदकर्पटैः । विलेप्य काचकूपीं तामातपे शोषयेद्दृढम् ॥ २ ॥ छिद्रभाण्डे ततः कूपीं न्यसेत्सिकतयन्त्रके । कूपिकां कण्ठमानेन पूजयेदिष्टदेवताः ॥ ३ ॥ पञ्च पूज्याः कुमार्यश्च ततश्चुल्ल्यां विनिक्षिपेत् । पचेद्यामाष्टकं चैव कूपिकां च क्षणे क्षणे ॥ ४ ॥ संशोध्य पाचयेद्यन्त्रे स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । ग्राह्यं च दरदाकारं देवदानवदुर्लभम् ॥ ५ ॥ सेवयेद्रोगनाशाय तत्तद्रोगानुपानतः । वल्लं वा वल्लयुग्मं वा कणया मधुना सह ॥ ६ ॥ सेवितं कामिनीकामं दर्शयेद्रतिकौतुकम् । वीर्यबन्धकरं शीघ्रं योषामदविनाशनम् ॥ ७ ॥ सिन्दूरं हरवीर्यसंभवमिदं रूक्षाग्निमान्द्यापहं यक्ष्मादिक्षयपाण्डुशोफमुदरं गुल्मप्रमेहापहम् । शूलप्लीहविनाशनं ज्वरहरं दुष्टव्रणान्नाशयेदर्शांसि ग्रहणीभगंदरहरं छर्दित्रिदोषापहम् ॥ ८ ॥ इति रससिन्दुरः । अन्यच्च—सूतः पञ्चपलः स्वदोषरहितस्तत्तुल्यभागो बलिर्द्वौ टङ्कौ नवसारपादकलितौ संमर्द्य कूप्यां न्यसेत् । तां यन्त्रे सिकताख्यके तलबिले पक्त्वाऽर्कयामं[१] हिमं भित्त्वा कुङ्कुमपिञ्जरं रसवरं भस्माऽऽददेद्वैद्यराट् ॥ १ ॥ वाते सक्षौद्रपिप्पल्यपि च कफरुजि त्र्यूषणं साग्निचूर्णं पित्ते सैला सिता स्याद्व्रणवति बृहतीनागराद्रामृताम्बु । पुष्टौ साज्यत्रियामा हरनयनफला शाल्मलीपुष्पवृन्तं किंवा कान्ताललाटाभरणरसपतेः स्यादनूपानमेतत् ॥ २ ॥ अन्यच्च—भागो रसस्य त्रय एव भागा गन्धस्य माषः पवनाशनस्य । संमर्द्य गाढं सकलं सुभाण्डे तां कज्जलीं काचकुते निदध्यात् ॥ १ ॥ संरुध्य मृत्कर्पटकैर्वटीनां मुखे सचूर्णां गुटिकां च दत्त्वा । क्रमाग्निना त्रीणि दिनानि पक्त्वा तां वालुकायन्त्रगतां ततः स्यात् ॥ २ ॥ बन्धूकपुष्पारुणभं रसस्य भस्म प्रयोज्यं च किलाऽऽमयेषु । निजानुपानैर्मरणं जरां च हन्त्यस्य वल्लः क्रमसेवनेन ॥ ३ ॥ अपहरति रोगवृन्दं दृढयति कायं महद्बलं कुरुते । शुक्रशतानि च सूते सिन्दूराख्यो रसः पुंसाम् ॥ ४ ॥ निखिलक्षयभक्षणदक्षतरं व्रणकुष्ठभगंदरमेहहरम् । बलदीप्तिशुक्रसमृद्धिकरं रसभस्म समस्तगदापहरम् ॥ ५ ॥ अन्यच्च—[२]पलमात्रं रसं शुद्धं तावन्मात्रं तु गन्धकम् । विधिवत्कज्जलीं कृत्वा न्यग्रोधाङ्कुरवारिणा ॥ १ ॥ भावनात्रितयं दत्त्वा स्थालीमध्ये निधापयेत् । विधाय काचछपं यन्त्रं वालुकाभिः प्रपूरयेत् ॥ २ ॥ दद्यात्तदनु मन्दाग्निं भिषग्यामचतुष्टयम् । जायते रससिन्दूरं तरुणारुणसंनिभम् ॥ ३ ॥ अनुपानविशेषेण करोति विविधान्गुणान् । क्षयकुष्ठमरुत्प्लीह[३]मेहघ्नं पाण्डुनाशनम् ॥ ४ ॥

---

१ ख. ग. °मं तदा शांतं कु° । २ ख. ग. घ. ङ. °पभारसस्य । °णमीशजस्य । ३ ख. ग. घ. ङ. °हपित्तघ्नं ।

# अथ विशिष्टानुपानानि ।

यथा जलगतं तैलं तत्क्षणादेव सर्पति । एवमौषधमङ्गेषु प्रसर्पत्यनुपानतः ॥ १ ॥ पिप्पली मधुना सार्धं वातमेहं हिनस्ति च । त्रिफला शर्करासार्धं पित्तमेहहरा स्मृता ॥ २ ॥ पिप्पली मरिचं शुण्ठी भार्गी च मधुना सह । कासश्वासप्रशमनः शूलस्य च विनाशनः ॥ ३ ॥ हरिद्रा शर्करासार्धं रुधिरस्य विकारनुत् । त्र्यूषणं त्रिफला वासा कामलापाण्डुमान्द्यहृत् ॥ ४ ॥ पिप्पली चित्रकं पथ्या तथा सौवर्चलं क्षिपेत् । अग्निमान्द्यबद्धकोष्ठहृद्व्यथानाशनं परम् ॥ ५ ॥ शिलाजतु तथैला च सितोपलसमन्वितम् । मूत्रकृच्छ्रे प्रशस्तोऽयं सत्यं नागार्जुनोदितम् ॥ ६ ॥ लवङ्गं कुङ्कुमं पत्री हिङ्गुलं करहाटिका । पिप्पली विजया चैव समानीमानि कारयेत् ॥ ७ ॥ कर्पूरादहिफेनं च नागाद्भागार्धकं क्षिपेत् । सर्वमेकत्र संमर्द्य धातुवृद्धौ प्रदापयेत् ॥ ८ ॥ सौवर्चलं लवङ्गं च भूनिम्बश्च हरीतकी । अस्यानुपानयोगेन सर्वज्वरविनाशनः ॥ ९ ॥ तथा रेचकरः प्रोक्तः सौवर्चलपलत्रिकः । लवङ्गं कुङ्कुमं चैव दरदेन च संयुतः ॥ १० ॥ ताम्बूलेन समं भक्ष्यो धातुवृद्धिकरः परः । विदारीचूर्णयोगेन धातुवृद्धिकरो मतः ॥ विजयादीप्यसंयुक्तो वमनस्य विकारनुत् ॥ ११ ॥ सौवर्चलं हरिद्रा च विजया दीप्यकस्तथा । अनेनोदरपीडां च सद्योजातां विनाशयेत् ॥ १२ ॥ चतुर्वल्लं पलाशस्य बीजाच्च द्विगुणं गुडात् । अस्यानुपानयोगेन कृमिदोषविनाशनः ॥ १३ ॥ अहिफेनं लवङ्गं च दरदं विजया तथा । अस्यानुपानतः सद्यः सर्वातीसारनाशनः ॥ १४ ॥ सौवर्चलेन दीप्येन चाग्निमान्द्यहरः परः । क्षुद्बोधजनकश्चैव सिद्धनागेश्वरोदितम् ॥ १५ ॥ गुडूचीसत्त्वयोगेन सर्वपुष्टिकरः स्मृतः । युक्तानुपानसहितः सर्वान्रोगान्विनाशयेत् ॥ १६ ॥

# अथ रसेन्द्रस्य पथ्यापथ्यानि ।

सैन्धवामृतधान्याकजीरकार्द्रकसंयुतम् । तण्डुलीयकवार्ताकपटोलालाजसाधितम् ॥ १ ॥ गोधूमजीर्णशाल्यन्नं गव्यं क्षीरं घृतं दधि । हंसोदकं मुद्गरसं रसेन्द्रे च हितं विदुः ॥ २ ॥ ग्रन्थान्तरे—अभ्यङ्गं मलिने योज्यं तैलैर्नारायणादिभिः । अबलाशीततोयेन मस्तके परिषेचयेत् ॥ १ ॥ तृष्णायां नारिकेलाम्बु मुद्गयूषं सशर्करम् । द्राक्षादाडिमखर्जूरकदलीनां फलं भजेत् ॥ २ ॥ बृहतीबिल्वकूष्माण्डं वंशाग्रं कारवेल्लकम् । माषान्मसूरनिष्पावं कुलत्थाँल्लवणं तिलान् ॥ ३ ॥ लङ्घनोद्वर्तनं स्नानं ताम्रभाण्डे सुरासवम् । अनूपमांसं

---

१ ख. ग. घ. ङ. 'फेनाच्च ना'।

धान्याम्लं भोजनं कदलीदले ॥ ४ ॥ कांस्यके गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णं चोष्णं भृशं तथा । अपथ्यं सूतराजस्य पुरा प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ ५ ॥ कूष्माण्डं कर्कटी कोलं कलिङ्गं करमर्दकम् । करीरं चेति षट्कादीन्रसभुग्वर्जयेज्जनः ॥ ६ ॥

## अथ गन्धकः ।

चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः । रक्तो हेमक्रियायुक्तः पीतश्चैव रसायने ॥ व्रणादिलेपने श्वेतः श्रेष्ठः कृष्णः सुदुर्लभः ॥ १ ॥ सदुग्धभाण्डस्य पटस्थितोऽयं शुद्धो भवेत्कूर्मपुटेन गन्धः । आभ्यां कृता कज्जलिकाऽनुपानैः सर्वामयघ्नी रसगन्धकाभ्याम् ॥ २ ॥ इति गन्धकशोधनम् । गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्योष्णस्तुवरः सरः । पित्तलः कटुकः पाके कण्डूविसर्पजन्तुजित् ॥ १ ॥ हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातात्रसायनम् । अशोधितो गन्ध एष कुष्ठसंतापकारकः । शुक्रौजःक्षयमाबल्यं करोति च रुचिप्रणुत् ॥ २ ॥

इति गन्धकः ।

## अथ हिङ्गुलः ।

दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः । हंसपादस्तृतीयस्तु गुणवानुत्तरोत्तरम् ॥ १ ॥ चर्मारस्त्वतिरक्तः स्यात्किंचित्पीतः शुकास्यकः । श्वेतरेखः प्रवालाभो हंसपादः स उच्यते ॥ २ ॥ अशुद्धो दरदः कुर्यादान्ध्यं क्षैण्यं क्लमं भ्रमम् । मोहं मेहं च संशोध्यः क्रमाद्वैद्यैस्तु हिङ्गुलः ॥ ३ ॥ मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम् । सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥ ४ ॥

इति शोधनम् ।

## अथ मारणम् ।

वल्लमात्रं तालपिष्टं शरावे स्थापयेत्ततः । तस्मिन्कर्षसमं देयं शकलं दरदस्य च ॥ १ ॥ पूरयेदार्द्रकरसं द्विगुणं तत्र बुद्धिमान् । पुष्पाणि माषमात्राणि परितः स्थापयेत्ततः ॥ २ ॥ शरावसंपुटे[1] दत्त्वा चुल्ल्यां मध्याग्निना पचेत् । घटिकात्रयपर्यन्तं तत उत्तार्य पेषयेत् ॥ ३ ॥ ताम्बूले गुञ्जमात्रं तु देयं पुष्टिकरं मतम् । पाण्डौ क्षये च शूले च सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ४ ॥

इति दरदमारणम् ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. शरावसंपुटं ।

# अथ रत्नानां शोधनमारणे।

## अथ वज्रम्।

व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं दोलायन्त्रेण पाचयेत्। सप्ताहं कोद्रवक्वाथैः कुलिशं विमलं भवेत्॥ १॥ इति शोधनम्।

## अथ मारणम्।

त्रिवर्षारूढकार्पासीमूलमादाय पेषयेत्। त्रिवर्षनागवल्ल्या वा निजद्रावैः प्रपेषयेत्॥ १॥ तद्गोलके क्षिपेद्वज्रं रुद्ध्वा गजपुटे पचेत्। एवं सप्तपुटैर्नूनं कुलिशं मृतिमृच्छति॥ २॥ अन्यच्च—त्रिःसप्तकृत्वः संतप्तं खरमूत्रेण सेचितम्। मत्कुणैस्तालकं पिष्ट्वा तद्गोले कुलिशं क्षिपेत्॥ १॥ प्रध्मातं वाजिमूत्रेण सिक्तं पूर्वक्रमेण वै। भस्मी भवति तद्वज्रं शङ्खशीतांशुसुन्दरम्॥२॥ अन्यच्च—हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तक्वाथे कौलत्थजे क्षिपेत्। तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं भूयाच्चूर्णं त्रिसप्तधा॥ १॥ मण्डूकं कांस्यजे पात्रे निगृह्य स्थापयेत्सुधीः। स भीतो मूत्रयेत्तत्र तन्मूत्रे वज्रमावपेत्॥ तप्तं तप्तं च बहुधा वज्रस्यैवं मृतिर्भवेत्॥ २॥ इति मारणम्। वज्रं समीरकफपित्तगदान्निहन्ति वज्रोपमं च कुरुते वपुरुत्तमश्रि। शोषक्षयभ्रमभगंदरमेहमेदःपाण्डूदरश्वयथुहारि च पण्ढपाण्ड्यम्॥ १॥

इति गुणाः॥

## अथ वैक्रान्तम्।

वैक्रान्तं वज्रवच्छोध्यं नीलं वा लोहितं तथा। हयमूत्रेण सिञ्चेत तप्तं तप्तं द्विसप्तधा॥ १॥ ततस्तु मेषदुग्धैस्तु पश्चाङ्गे गोलकं क्षिपेत्। पुटेन्मूषापुटे रुद्ध्वा कुर्यादेवं च सप्तधा। वैक्रान्तं भस्मतां याति वज्रस्थाने नियोजयेत्॥ २॥ इति मारणम्॥ वातपित्तानिलध्वंसि षड्रसं देहदार्ढ्यकृत्। पाण्डूदरज्वरश्वासकासयक्ष्मप्रमेहनुत्॥ १॥ इति वैक्रान्तम्।

## अथ शेषरत्नशोधनमारणानि।

शुध्यत्यम्लेन माणिक्यं जयन्त्या मौक्तिकं शुचि। विद्रुमं क्षारवर्गेण तार्क्ष्यं गोदुग्धतः शुचि॥ १॥ पुष्परागं च कौलत्थक्वाथयोगेन शुध्यति। रोचनाभिश्च गोमेदं वैडू(डू)र्यं त्रिफलाजलैः। नीलं नीलीरसैर्वज्रं विना शुध्यति दोलया॥ २॥ इति रसरत्नाकरात्। अन्यच्च—स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्याः स्वरसेन च। मणिमुक्ताप्रवालानि यामैकं शोधनं भवेत्॥ १॥ इति शार्ङ्गधरात्।

## अथ मारणम् ।

लकुचद्रावसंपिष्टैः शिलातालकगन्धकैः । वज्रं विनाऽन्यरत्नानि म्रियन्तेऽष्टपुटैः खलु ॥ १ ॥ अन्यच्च—कुमार्या तण्डुलीयेन स्तन्येन च निषेचयेत् । प्रत्येकं सप्तवेलं च तप्ततप्तानि कृत्स्नशः ॥ १ ॥ मौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नान्यशेषतः । क्षणाद्विविधवर्णानि म्रियन्ते नात्र संशयः ॥ २ ॥ उक्तमाक्षिकवन्मुक्ताप्रवालानि च मारयेत् । वज्रवत्सर्वरत्नानि शोधयेन्मारयेत्तथा ॥ ३ ॥ इति शार्ङ्गधरात् । इति मारणम् ।

## अथ गुणाः ।

रत्नानि चोपरत्नानि चक्षुष्याणि सराणि च । शीतलानि कषायाणि मधुराणि शुभानि च ॥ १ ॥ वृष्याणि मङ्गलान्यायुस्तुष्टिपुष्टिकराणि च । ग्रहालक्ष्मीविषक्षैण्यपापसंतापनानि च ॥ २ ॥ यक्ष्मपाण्डुप्रमेहार्शःकासश्वासभगंदरान् । ज्वरविसर्पकुष्ठानि शूलकृच्छ्रव्रणामयान् । घ्नन्ति पुष्टिं यशः कान्तिं पुण्यानि च नृणां भृशम् ॥ ३ ॥ इति गुणाः ।

## अथ शिलाजतु ।

निदाघे घर्मसंतप्ता धातुसारं धराधराः । निर्यासवत्प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्यते ॥ १ ॥

## अथ शोधनम् ।

अथोष्णकाले रवितापयुक्ते व्यभ्रे निवाते समभूमिभागे । चत्वारि पात्राण्यसितायसानि न्यस्याऽऽतपे दत्तमनोवधानः ॥ १ ॥ शिलाजतु श्रेष्ठमवाप्य पात्रे प्रक्षिप्य तोयं द्विगुणं ततोऽस्मात् । उष्णं तदर्धं शृतमत्र दत्त्वा विशोधयेत्तन्मृदितं यथावत् ॥ २ ॥ ततस्तु कृष्णं समुपैति चोर्ध्वं संतानिकावद्रविरश्मियोगात् । पात्रात्तदन्यत्र ततो निदध्यात्तस्यान्तरे चोष्णजलं निधाय ॥ ३ ॥ ततश्च तस्मादपरत्र पात्रे तस्माच्च पात्रादपरत्र तत्र । पुनस्ततोऽन्यत्र निधाय कृष्णं यत्संहृतं तत्पुनराहरेच्च ॥ ४ ॥ यदा विशुद्धं जलमच्छमूर्ध्वं प्रसन्नभावान्मलमेत्यधस्तात् । तदा त्यजेत्तत्सलिलं मलं च शिलाजतु स्याज्जलशुद्धमेवम् ॥ ५ ॥ इति शोधनम् ।

## अथ शुद्धशिलाजतुपरीक्षा ।

वह्नौ क्षिप्तं तु निर्धूमं यत्तु लिङ्गोपमं भवेत् । तृणाग्रेणाम्भसि क्षिप्तमधो ग्लति तन्तुवत् । गोमूत्रगन्धि मलिनं शुद्धं ज्ञेयं शिलाजतु ॥ १ ॥ शिलाज-

तुरसायनं कटुकतिक्तमुष्णं कृमिक्षयोदरभिदश्मरीश्वयथुपाण्डुकण्डूहरम् । प्रमेह-वमिकुष्ठजित्कफसमीरदुर्नामहृद्वलीपलितमानसानपि सकासकृच्छ्रमणुत् ॥ २ ॥ अशुद्धं दाहमूर्छाऽथ भ्रमपित्तास्रशोषतः । शिलाजतु प्रकुरुते मान्द्यमग्नेश्च विड्ग्रहम् ॥ ३ ॥ इति शिलाजतु ।

## अथ सिन्दूरम् ।

सिन्दूरं निम्बुकद्रावैः पिष्ट्वा वह्नौ विशोषयेत् । ततस्तण्डुलतोयेन तथाभूतं विशुध्यति ॥ १ ॥ सिन्दूरमुक्तं विसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् । भग्नसंधानजननं व्रणशोधनरोपणम् ॥ २ ॥

## अथ समुद्रफेनः ।

समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलः सरः । कर्णस्रावरुजागुल्महरः पाचनदीपनः ॥ १ ॥ अशुद्धः सं करोत्यङ्गभङ्गं तस्माद्विशोधयेत् । समुद्रफेनः संपिष्टो निम्बुतोयेन शुध्यति ॥ २ ॥

## अथ गैरिकम् ।

गैरिकं किंचिदाज्येन भृष्टं शुद्धं प्रजायते । कायकान्तिवयःस्थैर्यबलौजोवृद्धिकारकम् ॥ १ ॥ प्रमेहकुष्ठपिटकासर्वव्रणविषापहम् । स्वर्णगैरिकमन्यत्तु श्रेष्ठं सामान्यगैरिकात् ॥ २ ॥

## अथैरण्डबीजशुद्धिः ।

गन्धर्वहस्तबीजानि नारिकेलोदकेन च । याममात्राद्भवेच्छुद्धिर्दन्तीबीजं पचेद्यथा ॥ १ ॥

## अथ मरीचशुद्धिः ।

मरीचं चाम्लतक्रेण भावितं घटिकात्रयम् । मरीचं निस्तुषं कृत्वा शुद्धं भवति निश्चितम् ॥ १ ॥

## अथ पिप्पलीशुद्धिः ।

वैदेही चित्रकरसैरातपे तु भवेत्पुटे । सम्यक्शुद्धा भवत्यत्र रसयोगेषु योजयेत् ॥ १ ॥ इति पिप्पलीशुद्धिः ।

## अथ हिङ्गुशुद्धिः ।

पद्मपत्ररसे याममातपे भावितं विदुः । रामठं शुद्धिमाप्नोति रसयोगेषु योजयेत् ॥ १ ॥

## अथ शङ्खः ।

शङ्खक्षारो हिमो ग्राही ग्रहणीरेकनाशनः । नेत्रपुष्पहरो वर्ण्यस्तारुण्यपिटकाप्रणुत् । अशुद्धो गुणदो नैष शुद्धोऽम्लैः स गुणप्रदः ॥ १ ॥ दक्षिणावर्तशङ्खस्तु त्रिदोषघ्नः शुचिर्निधिः । ग्रहालक्ष्मीक्षयक्ष्वेडक्षामतिक्तर्क्षयाक्षमी ॥२॥

## अथ भूनागसत्त्वमयूरपक्षसत्त्वगुणाः ।

ताम्रभूभवभूनागांस्त्रिंशत्पिष्यन्समेन तान् । पुरलाक्षोणनाभिः स्यान्मत्स्यापिण्याकटङ्कणैः ॥ १ ॥ द्रवमेतैश्च संयोज्य मर्दयित्वा धमेत्सुखम् । मुञ्चन्ति ताम्रवत्सत्त्वं तत्पक्षा अपि बर्हिणाम् ॥ २ ॥ भूनागसत्त्वं शिशिरं सर्वकुष्ठव्रणप्रणुत् । तत्स्पृष्टजलपानेन स्थावरं चापि जङ्गमम् ॥ ३ ॥ विषं नश्यति तत्पात्रगतः सूतोऽग्नितो दृढः । एवं मयूरपक्षोत्थसत्त्वस्यापि गुणो मतः ॥ ४ ॥

## अथ कर्पूरशुद्धिः ।

गोदुग्धे त्रिफला काथे भृङ्गद्रावे समांशके । मर्दयेद्याममात्रं तु कर्पूरं शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १ ॥

## अथ टङ्कणशोधनम् ।

अशुद्धष्टङ्कणो वान्तिभ्रान्तिकारी प्रयोजितः । अतस्तं शोधयेद्देवं गोमयेनाऽऽवृतः शुचिः ॥ १ ॥ टङ्कणो वह्निकृत्स्वर्णरूप्ययोः शोधनः सरः । विषदोषहरो हृद्यो वातश्लेष्मविकारनुत् ॥ २ ॥

## अथ विषम् ।

कालकूटो वत्सनाभः शृङ्गकश्च प्रदीपनः । हालाहलो ब्रह्मपुत्रो हरिद्रः सक्तुकस्तथा । सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषभेदा अमी नव ॥ १ ॥ ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो रक्तवर्णकः । वैश्यः पीतप्रभः शूद्रः कृष्णाभः स तु निन्दितः ॥ २ ॥ रसायने विषं विप्रं देहपुष्टौ तु बाहुजम् । कुष्ठनाशे प्रयुञ्जीत वैश्यं शूद्रं तु धातुषु ॥ ३ ॥ विषं प्राणहरं युक्त्या प्राणकृच्च रसायनम् । योगवाहि परं श्लेष्मवातहृत्संनिपातजित् ॥ ४ ॥

## अथ विषशोधनम् ।

विषं तु खण्डशः कृत्वा वस्त्रखण्डेन बन्धयेत् । गोमूत्रमध्ये निक्षिप्य स्थाप-

---

१ ख. ब. °क्षयाक्षयी । अ° । घ. ङ. °क्षयक्षयी । अ° । २ ख. ग. °नागं त्रिंश° । घ. ङ. °नागांस्त्रिंश° । ३ ग. तद्वत्पक्षापि ।

येदातपे त्र्यहम् ॥ १ ॥ गोमूत्रं तु प्रदातव्यं नूतनं प्रत्यहं बुधैः । त्र्यहेऽतीते तदुद्धृत्य शोषयेन्मृदु पेषयेत् । शुध्यत्येवं विषं सेव्यं योग्यं भवति चार्तिजित् ॥ २ ॥ अन्यच्च—खण्डीकृत्य विषं वस्त्रपरिबद्धं तु दोलया । अजापयसि संस्विन्नं यामतः शुद्धिमाप्नुयात् । अजादुग्धाभावतस्तु गव्यक्षीरेण भावयेत् ॥ १ ॥ अन्यच्च—विषग्रन्थिं मले न्यस्य माहिषे दृढमुद्रितम् । करीषाग्नौ पचेद्यामं वस्त्रपूतं विषं शुचि ॥ १ ॥ अन्यच्च—कणशो वत्सनागं च कृत्वा बद्ध्वा च कर्पटे । दोलायन्त्रे जलक्षीरे प्रहराच्छुद्धिमृच्छति ॥ १ ॥

## अथ विषमारणम् ।

तुल्येन टङ्कणेनैव द्विगुणेनोषणेन च । विषं संयोजितं शुद्धं मृतं भवति सर्वथा ॥ १ ॥

## अथ गुणाः ।

विषं रसायनं बल्यं वातश्लेष्मविकारनुत् । कटुतिक्तकषायं च मदकारि सुखप्रदम् ॥ १ ॥ व्यवायि शीतनुद्दाहि कुष्ठवातास्रनाशनम् । अग्निमान्द्यश्वासकासप्लीहोदरभगंदरान् । गुल्मपाण्डुव्रणार्शांसि नाशयेत्क्रमशो नृणाम् ॥

इति विषम् ।

## अथ गौरीपाषाणभेदः ।

गौरीपाषाणकः प्रोक्तो द्विविधः श्वेतरक्तकः । श्वेतः शङ्खसदृग्रक्तो दाडिमाभः प्रकीर्तितः ॥ १ ॥ श्वेतः कृत्रिमकः प्रोक्तो रक्तः पर्वतसंभवः । विषरूपधरौ तौ हि रसकर्मणि पूजितौ ॥ २ ॥ नामान्याह—गौरीपाषाणकश्चान्यो विकटो रक्तचूर्णकः ॥ १ ॥ गुणानाह—रसबन्धकरः स्निग्धो दोषघ्नो रसवीर्यकृत् ॥ १ ॥ शुद्धिमाह—घननादरसान्विते च मल्लः परिपाच्यः किल दोलकाह्वयन्त्रे । शुभवह्निरथो दिनं च मन्दः परिदेयः परिजायते स शुद्धः ॥ १ ॥ अन्यच्च—उल्लीपाषाणसंशुद्धिर्वक्ष्यते शास्त्रसंमतम् । चूर्णीकृतं पटे बद्ध्वा शिलाक्षारोदकेन च ॥ १ ॥ दोलायन्त्रे दिनैकं तु पाचितः शुद्धिमाप्नुयात् । विकटं पोटलीं बद्ध्वा दोलायन्त्रेण काञ्जिके ॥ २ ॥ टङ्कणे वा गवां दुग्धे पाचयेद्घटिकाद्वयम् । आजमांसरसे वाऽपि शुद्धो भवति निश्चयात् ॥ ३ ॥ उल्लीपाषाणमल्लं च केचिन्नामान्तरं विदुः । वाते कफे तथा शीते योजयन्ति चिकित्सकाः ॥ ४ ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. शोधयेत् ।

## अथोपविषाण्याह—

अर्कक्षीरस्नुहीक्षीरलाङ्गलीकरवीरकाः । गुञ्जाहिफेनधत्तूराः सप्तोपविषजातयः ॥ १ ॥

## अथ मन्तातरम् ।

अर्कस्नुग्लाङ्गलीगुञ्जाहयारिविषमुष्टयः । धूर्तोऽहिफेनजैपालौ नवोपविषजातयः ॥ १ ॥ अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविषापहम् । निघ्नन्ति प्लीहगुल्मार्शोयकृच्छ्लेष्मोदरक्रिमीन् ॥ २ ॥

## अथ स्नुक् ।

सेहुण्डो रेचनस्तीक्ष्णो दीपनः कटुको गुरुः । शूलमष्ठीलकाध्मानगुल्मशोफोदरानिलान् ॥ १ ॥ हन्ति दोषान्यकृत्प्लीहकुष्ठोन्मादांश्च पाण्डुताम् । अर्कसेहुण्डयोर्दुग्धं तत्स्वयं शुद्धमुच्यते ॥ २ ॥

## अथ लाङ्गलीमाह—

कलिकारी सरा कुष्ठशोफार्शोव्रणशूलजित् । तीक्ष्णोष्णा कृमिनुल्लघ्वी पित्तला गर्भपातिनी । लाङ्गली शुद्धिमायाति दिनं गोमूत्रसंस्थिता ॥ १ ॥

## अथ गुञ्जामाह—

गुञ्जा लघुर्हिमा रूक्षा भेदनी श्वासकासजित् । कोष्णा तृष्या कुष्ठकण्डूश्लेष्मपित्तव्रणापहा । गुञ्जा काञ्जिकसंस्विन्ना शुद्धिमायाति यामतः ॥ १ ॥

## अथ हयारिमाह—

करवीरद्वयं नेत्ररोगकुष्ठव्रणापहम् । लघूष्णं कृमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् ॥ हयारिर्विषवच्छोध्यो गोदुग्धे दोलकेन तु ॥ १ ॥

## अथ विषतिन्दुकमाह—

विषमुष्टिस्तिक्तकटुस्तीक्ष्णोष्णः श्लेष्मवातहा । सारमेयविषोन्मादहरो मेदोहरः स्मृतः ॥ १ ॥ विषमुष्ट्यारनालेन सप्ताहं शुद्धिमाप्नुयात् । किं वा चाऽऽज्येन संभृष्टो विषमुष्टिर्विशुध्यति ॥ २ ॥

## अथ जैपालमाह—

जैपालोऽस्ति गुरुस्तिक्तो वान्तिकृज्ज्वरकुष्ठनुत् । उष्णः सरो व्रणश्लेष्मकण्डूकृमिविषापहः ॥ १ ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. सरः ।

## अथ शुद्धिमाह—

जैपालं रहितं त्वगङ्कुररसज्ञाभिर्मले माहिषे निक्षिप्तं त्र्यहमुष्णतोयविमलं खल्वे सवासोर्दितम् । लिप्तं नूतनखर्परेषु विगतस्नेहं रजःसंनिभं निम्बूकाम्बुविभावितं च बहुशः शुद्धं गुणाढ्यं भवेत् ॥ १ ॥ अन्यच्च—जैपालं निस्तुषं कृत्वा दुग्धे दोलायुतं पचेत् । अन्तर्जिह्वां परित्यज्य युञ्ज्याच्च रसकर्मणि ॥१॥ अन्यच्च—वस्त्रे बद्ध्वा तु जैपालं गोमयस्योदके न्यसेत् । पाचयेद्याममात्रं तु जैपालः शुद्धतां व्रजेत् ॥ १ ॥

## अथोन्मत्तमाह—

धत्तूरो मदवर्णाग्निवातकृज्ज्वरकुष्ठनुत् । उष्णो गुरुर्व्रणश्लेष्मकण्डूकृमिविषापहः ॥ १ ॥ धत्तूरबीजं गोमूत्रे चतुर्यामोषितं पुनः । कथितं निस्तुषं कृत्वा शुद्धं योगेषु योजयेत् ॥ २ ॥

## अथाहिफेनमाह—

अफुकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् । मदतृड्दाहकृच्छुक्रस्तम्भनायासमोहकृत् ॥ १ ॥ अतिसारे ग्रहण्यां च हितं दीपनपाचनम् । सेवितं दिवसैः कैश्चिद्भ्रमयत्यन्यथाऽऽर्तिकृत् ॥ २ ॥ अहिफेनं शृङ्गबेररसैर्भाव्यं त्रिसप्तधा । शुध्यत्युक्तेषु योगेषु योजयेत्तद्विधानतः ॥ ३ ॥ नवभिर्मर्दितः सूतश्छिन्नपक्षः प्रजायते । मुखं च जायते तस्य धातूंश्च ग्रसतेतराम् ॥ ४ ॥ भङ्गिका पित्तला तिक्ता तीक्ष्णोष्णा ग्राहिणी लघुः । कर्षणी दीपनी रुच्या मदकृत्कफवातहृत् ॥ ५ ॥ बब्बूलत्वक्कषायेण भङ्गां संस्वेद्य शोषयेत् । गोदुग्धभावनां दत्त्वा शुष्कां सर्वत्र योजयेत् ॥ ६ ॥

## अथ सर्वविषे गरुडमन्त्रमाह—

ॐ नमः प्रचण्डगरुडाय पक्षिराजाय विष्णुवाहनाय विनतासुताय हे गरुड कश्यपसुत वैनतेय तार्क्ष्य स्वर्णवज्र चञ्चुवज्रे तुण्डनखप्रहरणायानन्तवासुकितक्षककर्कोटकपद्ममहापद्मशङ्खपालकुलिकजयविजयाष्टमहानागकाल उच्चाटनीमूषकविषप्रहरणावहनधूनन शीघ्रकम्प २ आवेश २ ढैण्ढर हे श्रीगरुडाय नमः । मन्त्रेणानेन मन्त्रज्ञो जलं चुलकमात्रकम् । सप्तवाराभिजप्तं तु पाययेद्व्यस्तचेतनम् ॥ १ ॥ सर्पादिविषवेगेण सद्यो निर्विषमाप्नुयात् । त्रिवारमेवं पानीयं पातव्यं न पिबेदपि ॥ २ ॥ मुखमध्ये तदाक्षेपः कर्तव्यस्तज्जलेन हि ।

---

१ ग. ङ. कण्डितं । २ घ. 'प्र वज्रन' । ३ घ. ढढंर ।

अथवा मस्तके तस्य तर्जन्या ताडयेद्बुधः । त्रिवारं मन्त्रपूर्वं तु निर्विषो भवति क्षणात् ॥ ३ ॥ इति विषोपविषविधिः ।

## अथाभ्रसत्त्वपातनविधिः ।

भावयेच्चूर्णितं त्वभ्रं दिनैकं काञ्जिकेन च । रम्भासूरणजैर्नीरैर्मूलकैश्च सुमेलयेत् ॥ १ ॥ तुर्यांशटङ्कणेनैव क्षुद्रमत्स्यैः समं पुनः । महिषीमलसंमिश्रान्विधायास्याथ गोलकान् ॥ २ ॥ खराग्निना धमेद्गाढं सत्त्वं मुञ्चति कांस्यवत् । मारितं ताम्रवच्चाभ्रपारदाभ्यां निषेवयेत् ॥ ३ ॥ सत्त्वमभ्रस्य शिशिरं त्रिदोषघ्नं रसायनम् । विशेषात्पुंस्त्वजननं वयसः स्तम्भनं परम् ॥ ४ ॥ इत्यभ्रसत्त्वम् । अगस्त्यपत्रनिर्यासमर्दितं सूरणस्थितम् । अभ्रं गोष्ठगतं मासं जायते पारदोपमम् ॥ ५ ॥ इत्यभ्रकद्रुतिः ।

## अथ तालकसत्त्वम् ।

लाक्षाराजितिलाञ्शिग्रु टङ्कणं लवणं गुडम् । तालकार्धेन संमिश्रं मूषायां स्थिरभाजने ॥ रुद्ध्वा पुटेदधोयन्त्रे सत्त्वं मुञ्चति सर्वथा ॥ १ ॥

इति तालकसत्त्वम् ।

## अथ क्षारकल्पना ।

क्षारवृक्षस्य काष्ठानि शुष्काण्यग्नौ प्रदीपयेत् । नीत्वा तद्भस्म मृत्पात्रे क्षिप्त्वा नीरे चतुर्गुणे ॥ १ ॥ विमर्द्य धारयेद्रात्रौ प्रातरुत्थं जलं नयेत् । तन्नीरं क्वाथयेद्वह्नौ यावत्सर्वं विशुष्यति ॥ २ ॥ ततः पात्रात्समुद्धृत्य क्षारो ग्राह्यः सितप्रभः । चूर्णाभः प्रतिसार्यः स्यात्तेजसः क्वाथवत्स्थितः ॥ इति क्षारद्वयं धीमान्युक्तकार्येषु योजयेत् ॥ ३ ॥ इति क्षारकल्पना ।

इति रसोपरसविषोपविषाभ्रतालकसत्त्वक्षारकल्पनाकथनम् ।

---

## अथाभाववर्गः ।

सत्त्वाभावे गुडूच्यास्तु अमृताया रसः स्मृतः । चित्रकाभावतो दन्तीक्षारः शिखरिजो मतः ॥ १ ॥ अभावे धन्वयासस्य प्रक्षेप्योऽथ दुरालभा । तगरस्याप्यभावे तु कुष्ठं देयं भिषग्वरैः ॥ २ ॥ मूर्वाभावे त्वचो ग्राह्या लिङ्गिनीप्रभवा बुधैः । अहिंस्राया अभावे तु मानकन्दः प्रशस्यते ॥ ३ ॥ लक्ष्मणाया अभावे तु नीलकण्ठ इति स्मृतः । बकुलाभावतो देयं कह्लारोत्पलपङ्कजम् ॥ ४ ॥ नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं तत्र दीयते । कमलस्याप्यभावे तु कम-

लाक्ष इति स्मृतः ॥ ५ ॥ बकुलस्याप्यभावे तु आमात्वक्तत्र दीयते। जातीपत्रं न यत्रास्ति लवङ्गं तत्फलं स्मृतम् ॥ ६ ॥ अर्कपर्णादिपयसो ह्यभावे तद्रसो मतः। पौष्कराभावतः कुष्ठं तथैरण्डजटा मता ॥ ७ ॥ स्थौणेयकस्याभावे तु भिषग्भिर्दीयते गदः। चविकागजपिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत्स्मृते ॥ ८ ॥ अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुन्नाट इति स्मृतः। यत्र न स्याद्दारुनिशा तदा देया निशा बुधैः ॥ ९ ॥ रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्वी प्रयुज्यते। सौराष्ट्र्यभावतो ज्ञेयं स्फुटिकं तद्गुणं भवेत् ॥ १० ॥ तालीसपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रशस्यते। भार्ग्यभावे तु तालीसं कण्टकारी जटाऽथवा ॥ ११ ॥ रुचकाभावतो दद्याल्लवणं पांसुपूर्वकम्। लवणानामभावे च सैन्धवं तत्र दीयते ॥ १२ ॥ अभावे मधुयष्ट्यास्तु धातकीं च प्रयोजयेत्। अम्लवेतसकाभावे चुक्रं दातव्यमिष्यते ॥ १३ ॥ तदभावे तु सर्वत्र जम्बीरादिरसः स्मृतः। द्राक्षा यदि न लभ्यन्ते प्रदेयं काश्मरीफलम् ॥ १४ ॥ तयोरभावे कुसुमं मधुकस्य मतं बुधैः। लवलीकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः ॥ १५ ॥ वरी विदारी मुसली जीरकं च निशाद्वयम्। दीप्यकं देवदारुश्चाभावे त्वेकं प्रयोजयेत् ॥१६॥ कण्टकारीयुगं चैव धावनीयुगमेव च। शतपुष्पाद्वयं चैव उशीरयुगलं तथा ॥ १७ ॥ मुद्गपर्णीमाषपर्णीयुग्मं चैव ततो भवेत्। तर्कारीयुगलं चैव सर्वत्रेति विनिश्चयः ॥ १८ ॥ पृथक्पृथग्द्वंद्वमध्येऽभावे तत्र प्रयोजयेत्। परस्परस्याभावे तु एकं तत्र प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥ कस्तूर्यभावे कक्कोलं देयं तत्र भिषग्वरैः। कक्कोलस्याप्यभावे तु जातीपुष्पं प्रदीयते ॥२०॥ अथवा मालतीपुष्पं पत्रं वा दीयते बुधैः। कर्पूराभावतो देयं सुगन्धि मुस्तकं तथा ॥ २१ ॥ कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः। कुङ्कुमाभावतो दद्यात्कुसुम्भकुसुमं नवम् ॥ २२ ॥ श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते। अभावे च ततो वैद्यः प्रक्षिपेद्रक्तचन्दनम् ॥ २३ ॥ रक्तचन्दनकाभावे नवोशीरं विदुर्बुधाः। निर्गन्धं च सगन्धं च द्विविधं रक्तचन्दनम् ॥ २४ ॥ अन्योन्यस्याप्यभावे तु योजयेन्मतिमान्भिषक्। परस्परस्याभावे तु योजयेच्चन्दनत्रयम् ॥२५॥ मुस्ता चातिविषाभावे देया तत्र शिवा मता। अभावे च हरीतक्या मता कर्कटशृङ्गिका ॥ २६ ॥ अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेसरमिष्यते। भल्लातकस्याभावे तु नदीभल्लातको मतः ॥ २७ ॥ मेदाजीवककाकोलीऋद्धिवृद्धियुवोऽसति। वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीश्च क्रमात्क्षिपेत् ॥ २८ ॥ वाराह्याश्च तथाऽभावे चर्मकारालुको मतः। वाराहीकन्दकः प्रोक्तः पश्चिमे गृष्टिसंज्ञकः ॥ २९ ॥ क्षीरान्विता मूलकतुल्यकन्दा सप्ताष्टपत्रा सितरक्तकाण्डा। बिभर्ति या पल्लवमब्दसन्दात्सा कञ्चुकी श्वेतवपुर्वरेण्या ॥ ३० ॥ श्यावकर्कशवाराहदृषणामानक-

न्दकाः। ताम्बूलवल्ली छदनावल्ली वाराहकुट्टिका ॥ ३१ ॥ भल्लाताभावतश्चित्रं नलश्चेक्षोरभावतः। कुशस्य चाप्यभावे तु काशो ग्राह्यः प्रयत्नतः ॥ ३२ ॥ बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटिण्टुकैर्महत्। ह्रस्वं बृहत्यंशुमतीद्वयगोक्षुरकैर्भवेत् ॥ ३३ ॥ एतेषां दशमूलानामेकमूलं प्रयोजयेत्। अभावे तद्गुणं मूलं योज्यं वैद्यविशारदैः ॥३४॥ मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णगुडो मतः। मत्स्यण्डिका-खण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तराः ॥ ३५ ॥ मत्स्यण्ड्यभावतो देयं खण्डं च परिकीर्तितम्। तदभावे सिता योज्या बुधैः सर्वत्र निश्चयः ॥ ३६ ॥ निर्गुण्ड्या-श्चाप्यभावे तु सुरसा दीयते बुधैः। तुलस्या अप्यभावे तु निर्गुण्डीं योजयेत्ततः ॥ ३७ ॥ कुठेरिकायाश्चाभावे तुलसीं तत्र योजयेत्। पुनर्नवायाश्चाभावे रक्ता सा च प्रकीर्तिता ॥ ३८ ॥ रास्ना यदि न लभ्येत कोलाञ्जनमिति स्मृतम्। सुवर्णस्याप्यभावे तु स्वर्णमाक्षिकमुच्यते ॥ ३९ ॥ तारमाक्षिकमायोज्यं तद-भावे तु यत्नतः। माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात्स्वर्णगैरिकम् ॥ ४० ॥ शुद्धो रसो हाटकादि मृतं यत्र न लभ्यते। तत्र लोहेन कर्माणि भिषक्कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ ४१ ॥ कान्ताभावे तीक्ष्णलोहं योजयेद्वैद्यसत्तमः। अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥ वैदूर्यादीनि रत्नानि न लभ्यन्तेऽत्र धीमता। तत्र मुक्तादिभूतिं च योजयेच्च भिषग्वरः ॥ ४३ ॥ अभावे रसभूत्याश्च सिन्दूरं रसपूर्वकम्। तदभावे तु दरदं योजयेत्तत्र बुद्धिमान् ॥ ४४ ॥ अलाभे यच्च तद्द्रव्यं प्रत्याम्नायेन योजयेत्। गोक्षीराभावतश्छागं पयः सर्वत्र दीयते ॥ ४५ ॥ गोघृतस्याप्यभावे तु चाऽऽजं सर्वत्र दीयते। अत्र प्रोक्तानि वस्तूनि तानि तेषु च योजयेत् ॥ ४६ ॥ क्षीराभावे रसो मौद्गो मासूरो वा प्रयुज्यते उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ॥ त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्व-म्लकटुकात्मकः ॥ ४७ ॥ इति वाग्भटोक्तिः। आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूत-मीरयेत्। फेनीभूतं कफं यातं विदाहादम्लतां ततः ॥ अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटु मारुतात् ॥ १ ॥ चरकाचार्यस्तु—तीक्ष्णं रूक्षं लघु स्निग्धं मृदूष्णं गुरु शीतलम्। वीर्यमष्टविधं केचिद्द्विविधं प्राहुरत्रयः ॥ १ ॥ रसवीर्य-विपाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च। युञ्ज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्याणां च रसा-दिकम् ॥ २ ॥ कुठेरिकायाः स्वरसेन सम्यक्स्वर्णादिकानां च भवेच्च भस्म। वान्त्यादिदोषं न करोति तत्तु वन्योपलाभिर्गजसंज्ञकं पुटम् ॥ ३ ॥ वमनं रेचनं नस्यं कर्णपूरणमेव च। रक्तस्रुतिः समासेन कथ्यते नातिविस्तरम् ॥४॥

## अथ वमनम्।

शरत्काले वसन्ते च प्रावृट्काले च देहिनाम्। वमनं रेचनं चैव कारयेत्कु-

शलो भिषक् ॥ १ ॥ बलवन्तं कफव्याप्तं हृल्लासादिनिपीडितम् । तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ २ ॥ विषदोषे स्तन्यरोगे मन्दाग्नौ श्लीपदेऽर्बुदे । हृद्रोगकुष्ठविसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ३ ॥ विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु । अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ४ ॥ नासाताल्वोष्ठपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके । गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ५ ॥ मेदोदोषेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् । न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ६ ॥ नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः । सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं भीरुं न वामयेत् ॥ ७ ॥ वमने चापि वेगाः स्युरष्टौ पित्तान्त उत्तमाः । षड्वेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारस्त्ववरा मताः ॥ ८ ॥ कृष्णाराठफलं सिन्धुं कफे कोष्णजलैः पिबेत् । पटोलवासानिम्बैश्च पित्ते शीतजलं पिबेत् ॥ ९ ॥ सश्लेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं पिबेत् । अजीर्णे कोष्णपानीयं सिन्धुं पीत्वा वमेत्सुधीः ॥ १० ॥

## अथ ग्रन्थान्तरे ।

पटोलनिम्बसलिलं चाम्लपित्ते च वान्तिकृत् । लवणं घृतयुक्तं च वमनार्थं सुखावहम् ॥ १ ॥ हृत्कण्ठशिरसां शुद्धिर्दीप्ताग्नित्वेश्च लाघवम् । कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ॥ २ ॥ ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गषष्टिकशालिभिः । हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा यूषं च भोजयेत् ॥ ३ ॥ अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा । स्नेहाभ्यङ्गं प्रकोपं च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥ ४ ॥ इति वमनविधिः ।

## अथ विरेचनम् ।

स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दद्यात्सम्यग्विरेचनम् । अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥ मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् । अथवा पाचनेनैव बलासं चापि पाचयेत् ॥ २ ॥ स्निग्धस्य स्नेहनैः कार्यं स्वेदैः स्विन्नस्य रेचनम् । शरदृतौ वसन्ते च देहशुद्धौ विरेचयेत् ॥ ३ ॥ अन्यदात्ययिके कार्ये स्वेदनं शीलयेद्बुधः । पित्ते विरेचनं युञ्ज्यादामोद्भूते गदे तथा ॥ ४ ॥ उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः । दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ॥ ५ ॥ ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः । बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः ॥ ६ ॥ श्रान्तस्तृषार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी । नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ॥ ७ ॥ शल्यार्दितश्च रूक्षश्च न विरेच्या विजानता । जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरक्ती भगंदरी ॥ ८ ॥ अर्शःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीडितः ।

योनिरोगप्रमेहार्तो गुल्मप्लीहव्रणार्दितः ॥ ९ ॥ विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविषूची-कुष्ठसंयुताः । कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्रामयान्विताः ॥ १० ॥ प्लीहशोफाक्षिरोगार्ताः कृमिक्षारानलार्दिताः । शूलिनो मूत्रघातार्ता विरेकार्हा नरा मताः ॥ ११ ॥

## अथ रेचनम् ।

एरण्डतैलं त्रिफलाक्काथेन द्विगुणेन च । युक्तं पीत्वा पयोभिर्वा नचिरेण विरिच्यते ॥ १ ॥ त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् । समृद्वीकारसं क्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २ ॥ त्रिवृद्दुरालभा मुस्ता शर्करा दिव्यचन्दनम् । द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वं शीतलं च घनात्यये ॥ ३ ॥ पिप्पलीनागरं सिन्धुश्यामां च त्रिवृता सह । लिहेत्क्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम् । त्रिवृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ ४ ॥ अथ ग्रन्थान्तरे—एरण्डतैलं पवने विरेचनं द्राक्षा पयश्चाम्बु घृतं च पित्ते । क्काथः कफे त्रैफलको गुडेन दुग्धाभया सर्वमलं तथैव ॥ १ ॥ अन्यच्च—पिप्पली पिप्पलीमूलमभया द्विगुणोत्तरम् । चूर्णमुष्णाम्बुना पेयं स्वस्थे सुखविरेचनम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—पाद-मदकर्णहस्तैः पथ्या त्रिवृतं च नागरं लवणम् । निष्कथितपीतसारं नरपति-योग्यं विरेचनं भवति ॥ १ ॥ अन्यच्च—प्रपथ्यासैन्धवकणाचूर्णमुष्णाम्बुना सह । एतन्नाराचकं ख्यातं रेचनं च हितावहम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—वराम्बुना देशसमाख्यबीजं सुवर्णमित्रं कुसुमाभिधानम् । विचित्रविद्याधरनामकोऽयं मलं विना मुञ्चति चाऽऽममेव ॥ १ ॥

## अथ मेघनादरेचनरसः ।

दरदं टङ्कणं चैव सैन्धवं च कटुत्रयम् । त्रिफला हारहूरा च कृमिघ्नं रामठं तथा ॥ १ ॥ दस्युदीप्यं समानं च दन्ती सर्वार्धभागिका । जम्बीरवारा संमर्द्य चणकस्य प्रमाणतः ॥ २ ॥ उष्णोदकानुपानेन कुम्भ्यामान्तं विरेचनम् । तस्योपरि हितं देयं पथ्यं दध्योदनं परम् ॥ ३ ॥ उदरे पाण्डुशोफे च शोफोदरजलोदरे । सर्वज्वरे च विषमे मेघनादः प्रशस्यते ॥ ४ ॥ इति मेघनादरेचनम् । पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी । सुगन्धि किंचिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेद्वरम् ॥ १ ॥ न वातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न स्वपेत्तथा । शीताम्बु न स्पृशेत्कापि कोष्णं नीरं पिबेन्नरः ॥ २ ॥ इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वह्निदीप्तता । धातुस्थैर्यं वयःस्थैर्यं भवेद्रेचनसेवनात् ॥ ३ ॥ प्रवातसेवा शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् । व्यायामं मैथुनं चैव न सेवेत

---

१ ख. ग. घ. ङ. 'वासते' ।

विरेचितः ॥ ४ ॥ शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत्कृताम् । जाङ्गलैर्विष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम् ॥ ५ ॥ विरेकस्यातिवेगेन मूर्छा भ्रंशो गुदस्य च । शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसंनिभम् ॥ ६ ॥ मेदोनिभं जलाभासं रक्तं वाऽपि विरिच्यते । तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः ॥ ७ ॥ सहकारत्वचा कल्को दध्ना सौवीरकेण वा । पिष्ट्वा नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्बणम् ॥ ८ ॥ इति विरेचनविधिः ॥

## अथ नस्यम् ।

नस्यं विधेयं गुडनागरेण जलेन वा सैन्धवपिप्पलीभ्याम् । घ्राणास्यमन्याहनुबाहुपृष्ठशिरोक्षिकण्ठश्रवणामयेषु ॥ १ ॥ भुक्तवत्यथवा स्नाते नस्यं योज्यं न कर्हिचित् । कृते नस्ये शिरःस्नानं रोगार्दांश्च वियोजयेत् ॥ २ ॥

इति नस्यम् ।

## अथ कर्णपूरणम् ।

रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक् प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ १ ॥ स्वेदयेत्कर्णदेशं तु परिवर्तनशायिनः । मूत्रैः स्नेहै रसैः कोष्णैः पूरयेच्च ततो भिषक् ॥ स्वस्थस्य पूरणे स्नेहैर्मात्राशतमवेदने । शतत्रयं श्रोत्रगदे शिरोरोगे तथैव च ॥ ३ ॥ कर्णं प्रपूरयेत्सम्यक्स्नेहाद्यैर्मात्रयोक्तया । नोच्चैःश्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ ४ ॥

## अथ मात्रा ।

दक्षजानुकरावर्तच्छोटिका वाऽङ्गुलिद्वयात् । निमिषोन्मेषकालो वा वस्तौ मात्रा कृता बुधैः ॥ १ ॥ इति प्रयोगपारिजातात्कर्णपूरणमात्राविधिः ।

## अथ रक्तस्रुतिः ।

शरत्काले स्वभावेन कुर्याद्रक्तस्रुतिं नरः । त्वग्दोषग्रन्थिशोथाद्या न स्यू रक्तसृजो यतः ॥ १ ॥ इन्द्रगोपनिभं ज्ञेयं प्रकृतिस्थमसंहतम् । शोथे दाहेऽङ्गपाके च रक्तवर्णेऽसृजः स्रुतौ ॥ २ ॥ वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्जयानिले । पाणिरोगे श्लीपदे च विषदुष्टे च शोणिते ॥ ३ ॥ ग्रन्थ्यर्बुदापचीक्षुद्ररोगरक्ताधिमन्थिषु । विदारीस्तनरोगेषु गात्राणां सादगौरवे ॥ ४ ॥ रक्ताभिष्यन्दतन्द्रायां पूतिघ्राणास्यदाहके । यकृत्प्लीहविसर्पेषु विद्रधौ पिटकोद्गमे ॥ ५ ॥ कर्णौष्ठघ्राणवक्त्राणां पाके दाहे शिरोरुजि । उपदंशे रक्तपित्ते रक्त-

---

१ ख. 'स्यदेह' ।

स्रावः प्रशस्यते ॥ ६ ॥ गोशृङ्गेण जलौकाभिरलाबुभिरपि त्रिधा । वातपित्त-कफैर्दुष्टं शोणितं स्रावयेद्बुधः ॥ ७ ॥ द्विदोषाभ्यां च संदुष्टं त्रिदोषैरपि दूषितम् । शोणितं स्रावयेद्युक्त्या शिरामोक्षैः पदैस्तथा ॥ ८ ॥ गृह्णाति शोणितं शृङ्गं दशाङ्गुलमितं बलात् । जलूका हस्तमात्रं तु तुम्बी च द्वादशाङ्गुलम् ॥ ९ ॥ पदमङ्गुलमात्रं स्याच्छिरा सर्वाङ्गशोधिनी । शीतोपचारैः कुपिते स्रुतरक्तस्य मारुते ॥ १० ॥ कोष्णेन सर्पिषा शोथं शनकैः परिषेचयेत् । क्षीणस्यैणशिशोरभ्रहरिणच्छागमांसजः ॥ ११ ॥ सरः समुचितः पाने क्षीरं वा षष्टिका हिताः । व्यायाममैथुनक्रोधशीतस्नानप्रवातकान् ॥ १२ ॥ एकासनं दिवा निद्रां क्षाराम्लकटुभोजनम् । शोकं वादमजीर्णं च त्यजेद्यावद्बलं भवेत् ॥ १३ ॥ इति रक्तस्रुतिः । इति वमनरेचनादिकथनम् ।

---

## अथ शब्दपरिभाषाकथनम् ।

अथ सहेतुकान्सलक्षणान्कतिचिद्विकारानाह—

सुश्रुते तन्द्रालक्षणम्—इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रार्तस्येव यस्यैते तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

## अथ जृम्भालक्षणम् ।

पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टितसमुद्गमेद्विवृताननः । यं मुञ्चति सनेत्राश्रु स जृम्भ इति संज्ञितः ॥ १ ॥

## अथ क्लमः ।

योऽनायासश्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥ १ ॥

## अथ क्षवथुः ।

प्राणोदानौ समौ स्यातां मूर्ध्नि स्रोतःपथे स्थितौ । नस्तः प्रवर्तते शब्दः क्षवथुं तं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

## अथाऽऽलस्यम् ।

सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेषे[1]ऽप्यलोलता । शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते ॥ १ ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. 'द्वेषणलो' ।

## अथोत्क्लेशः ।

उत्क्लिश्याम्नं न निर्गच्छेत्प्रसेकष्ठीवनेरितम् । हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

## अथ ग्लानेर्लक्षणम् ।

वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रमः । न चान्यदभिकाङ्क्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

## अथ गौरवम् ।

आर्द्रचर्मावनद्धं च यो गात्रं मन्यते नरः । तथा गुरु शिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

## अथ हृल्लासलक्षणम् ।

हृल्लासो हृदयादीषच्यथः पदम्बुनिर्गमः ॥ १ ॥

---

## अथ हेमाद्रौ ज्वरादिरोगोद्देशः ।

ज्वरातिसारौ ग्रहणी ह्यर्शोजीर्णविषूचिकाः । सालसा च विलम्बी च कृमिरुक्पाण्डुकामलाः ॥१॥ हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्मा क्षतक्षयः । कासो हिक्का तथा श्वासः स्वरभेदस्त्वरोचकः ॥ २ ॥ छर्दिस्तृष्णा च मूर्छा च तथा पानात्ययादयः । दाहाख्यश्च तथोन्मादो ह्यपस्मारोऽनिलामयः ॥ ३ ॥ वातरक्तमूरुस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरुक् । पक्तिजं शूलमानाह उदावर्तोऽथ गुल्मरुक् ॥४॥ हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातस्तथाऽश्मरी । प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिकाश्च प्रमेहजाः ॥५॥ मेदोदोषोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः । गण्डमालाऽपची ग्रन्थिरर्बुदं श्लीपदं तथा ॥ ६ ॥ विद्रधिर्व्रणशोथश्च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिकौ । भगंदरोपदंशौ च शूकदोषस्त्वगामयः ॥ ७ ॥ शीतपित्तमुदर्दश्च स्फोटकश्चाम्लपित्तकम् । विसर्पश्च सविस्फोटस्तथैव च मसूरिका ॥ ८ ॥ क्षुद्रास्यकर्णनासाक्षिशिरःस्त्रीबालकामयाः । विषं चेत्येवमुद्देशः संग्रहेऽस्मिन्प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥

## अथ क्रमप्राप्तं प्रथमं ज्वरलक्षणम् ।

दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिःश्वाससंभवः । ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वंद्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥ १ ॥ ज्वरस्य संप्राप्तिमाह—मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः । अकाले चातिमात्रं च ह्यसात्म्यं दुष्टभोजनम् ॥ २ ॥ विषमाशं च

---

१ ख. ग. च शुक° । २ ख. ग. घ. ङ. चेत्ययमु° ।

यदुक्तं मिथ्याहारः स उच्यते । आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् ॥ ३ ॥ आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः । अशक्तः कुरुते कर्म शक्तो नैतत्करोति हि ॥ ४ ॥ मिथ्याविहार इत्युक्तः सदा चैनं विवर्जयेत् । बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥ ५ ॥ श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः । इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥ ६ ॥ जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । अप्रहर्षश्च शीतं च भवन्त्युत्पित्सति ज्वरे ॥ ७ ॥ सामान्यतो विशेषेण जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनम् ॥ ८ ॥ सर्वलिङ्गसमवायः सर्वदोषप्रकोपजे । रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः ॥९॥ स्वेदावरोधः संतापः सर्वाङ्गग्रहणं क्लमः । युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥ १० ॥ इति सामान्यज्वरः ।

## अथ वातज्वरलक्षणम् ।

वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठोष्ठपरिशोषणम् । निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥ १ ॥ शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता । शूलाध्माने जृम्भणं च भवन्त्यनिलजे ज्वरे ॥ २ ॥

## अथ पित्तज्वरलक्षणम् ।

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः । कण्ठोष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ १ ॥ प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्छा दाहो मदस्तृषा । पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥ २ ॥

## अथ श्लेष्मज्वरलक्षणम् ।

स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता । शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥ १ ॥ गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता । स्रोतोरोधस्त्वगल्पत्वं प्रसेको बहुमूत्रता ॥ २ ॥ नात्युष्णगात्रता छर्दिरग्निसादोऽविपाकता । प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥ ३ ॥

## अथ वातपित्तज्वरलक्षणम् ।

तृष्णा मूर्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा । कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ १ ॥

## अथ वातश्लेष्मज्वरलक्षणम् ।

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च । शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् ॥ संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १ ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. 'स्यं गाढवि' । २ ख. 'रोधो विडल्प' ।

## अथ पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणम् ।

लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा । मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १ ॥

## अथ संनिपातज्वरलक्षणम् ।

विरोधिभिरन्नपानैरजीर्णाभ्यसनेन च । व्यामिश्रसेवनाच्चापि संनिपातः प्रकुप्यति ॥ १ ॥ क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसंधिशिरोरुजा । संस्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥२॥ सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाऽऽवृतः । तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ ३ ॥ तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि । सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽथ नैव वा ॥ ४ ॥ गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम् । परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् ॥ ५ ॥ ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च । शिरसो लोटनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ॥ ६ ॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः । कृशत्वं चापि गात्राणां सततं कण्ठकूजनम् ॥ ७ ॥ कोष्ठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् । मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ॥ चिरात्पाकश्च दोषाणां संनिपातज्वराकृतिः ॥ ८ ॥ इति संनिपातज्वरलक्षणम् ।

## अथ संनिपातभेदाः ।

अम्लस्निग्धोष्णतीक्ष्णैः कटुमधुरसुरातापसेवाकषायैः स्वादुक्रोधातिरूक्षैर्गुरुतरपिशिताहारसौहित्यशीतैः । शोकव्यायामचिन्ताग्रहगणवनितात्यन्तसङ्गप्रसङ्गैः प्रायः कुप्यन्ति पुंसां मधुसमयशरद्वर्षणे संनिपाताः ॥१॥ तेषां तत्रान्तरे नामानि—संधिकश्चान्तकश्चैव रुग्दाहश्चित्तविभ्रमः । शीताङ्गस्तन्द्रिकश्चैव कण्ठकुब्जश्च कर्णकः ॥ २ ॥ विख्यातो भग्ननेत्रश्च रक्तष्ठीवी प्रलापकः । जिह्वकश्चेत्यभिन्यासः संनिपातास्त्रयोदश ॥ ३ ॥ तेषां दिनमर्यादामाह—संधिके वासराः सप्त चान्तके दश वासराः । रुग्दाहे विंशतिर्ज्ञेया तथाऽष्टौ चित्तविभ्रमे ॥ ४ ॥ पक्षमेकं तु शीताङ्गे तन्द्रिके पञ्चविंशतिः । विज्ञेया वासराश्चैव कण्ठकुब्जे त्रयोदश ॥ ५ ॥ कर्णके च त्रयो मासा भग्ननेत्रे दिनाष्टकम् । रक्तष्ठीविनि दिग्घस्राः प्रलापे स्युश्चतुर्दश ॥ ६ ॥ जिह्वके षोडशाहानि पक्षोऽभिन्यासलक्षणे । परमायुरिदं प्रोक्तं म्रियते तत्क्षणादपि ॥ ७ ॥ त्रयोदशानां

---

१ ङ. सास्रावे । २ ख. ग. घ. ङ. लोडनं । ३ ख. ग. घ. ङ. चाति । ४ ख. ग. घ. ङ. श्रोतसां । ५ ग. घ. ङ. °यैः कामक्रो° । ६ ख. ग. घ. ङ. वह्नयष्टौ । ७ ख. ग. घ. ङ. °नि कलाभि° ।

पृथग्लक्षणान्याह[1]—पूर्वरूपकृतशूलसंभवं शोषवातबहुवेदनान्वितम् ॥ श्लेष्मताप्रबलहानिजागरं संनिपातमिति संधिकं वदेत् ॥ ८ ॥ दाहं करोति परितापनमातनोति[2] मोहं ददाति रुदतीति शिरःप्रकम्पम् । हिक्कां तनोति कसनं सततं विधत्ते जानीहि तं विबुधवर्जितमन्तकाख्यम् ॥ ९ ॥ इत्यन्तकस्यासाध्यत्वादौषधं नास्ति । प्रलापपरितापनप्रबलमोहमान्द्यश्रमः परिभ्रमणवेदनाव्यथितकण्ठमन्याहनुः । निरन्तरतृषाकरः श्वसनकासहिक्काकुलः स कष्टतरसाधनो भवति हन्त रुग्दाहकः ॥ १० ॥ यदि कथमपि पुंसो जायते कायपीडा भ्रममदपरितापो मोहवैकल्यभावः । विकलनयनहासो गीतनृत्यप्रलापोऽभिदधति तमसाध्यं केऽपि चित्तभ्रमाख्यम् ॥ ११ ॥ हिमसदृशशरीरो वेपथुश्वासहिक्काशिथिलितसकलाङ्गो खिन्ननादोऽस्ततापः । क्लमथुदवथुकासच्छर्द्यतीसारयुक्तस्त्वरितमरणहेतुः शीतगात्रप्रभावात् ॥ १२ ॥ इति शीताङ्गसंनिपातोऽसाध्यः । प्रभूता तन्द्रार्तिर्ज्वरकफपिपासाकुलतरो भवेच्छ्यामा जिह्वा पृथुलकठिना कण्टकवृता । अतीसारश्वासक्लमथुपरितापश्रुतिरुजो भृशं कण्ठे जाड्यं शयनमनिशं तन्द्रिकगदे ॥ १३ ॥ शिरोर्तिकण्ठग्रहदाहमोहकम्पज्वरो रक्तसमीरणार्तिः । हनुग्रहस्तापविलापमूर्छाः स्यात्कण्ठकुब्जः किल कष्टसाध्यः ॥ १४ ॥ प्रलापश्रुतिह्रासकण्ठग्रहाङ्गव्यथाश्वासकासप्रसेकप्रभावम् । ज्वरो[3]त्तापकर्णान्तिकग्रन्थिशोथं बुधाः कर्णकं कष्टसाध्यं वदन्ति ॥ १५ ॥ ज्वरे प्रथममुत्पन्ने चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति । तन्द्रिकः संनिपातोऽयं कष्टसाध्यो भवेत्ततः ॥ १६ ॥ ज्वरबलोपचितिः स्मृतिशून्यताश्वसनभग्नविलोचनमोहितः । प्रलपनभ्रमकम्पनै[4]शूलवांस्त्यजति जीवितमाशु स भग्नदृक् ॥ १७ ॥ रक्तष्ठीवी ज्वरवमितृषामोहशूलातिसारा हिक्काध्मानभ्रमणवमथुश्वाससंज्ञाप्रणाशाः । श्यामा रक्ताधिकतरतनुर्मण्डलोत्थानरूपा रक्तष्ठीवी निगदित इह प्राणहन्ता प्रसिद्धः ॥ १८ ॥ प्रलापकलक्षणम्—कम्पप्रलापपरितापनै[5]गात्रपीडाप्रौढप्रभावपवमानपरोऽन्यचित्तः । प्रज्ञाप्रणाशविकलः प्रचुरप्रवादः क्षिप्रं प्रयाति पितृपालपदं प्रलापी ॥ १९ ॥ जिह्वकलक्षणम्—श्वसनकासपरितापविह्वलः कठिनकण्टकवृतातिजिह्वकः । बधिरमूकबलहानिलक्षणो भवति कष्टतरसाध्यजिह्वकः ॥ २० ॥ दोषत्रये स्निग्धमुखत्वनिद्रावैकल्यनिश्चेतनकष्टवाग्ग्मी । बलप्रणाशः श्वसनादिनिग्रहोऽभिन्यास उग्रो ननु मृत्युकल्पः ॥ २१ ॥

इति त्रयोदश संनिपाताः ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °ह—पूर्णह°। २ ख. ग. घ. ङ. च °नं समाजुहोति जा°। ३ ख. ग. घ. ङ. ज्वरस्तापकर्णान्तयोर्गलपीडा व° । ४ ख. ग. घ. ङ. °न शोफवां° । ५ ख. ग. घ. ङ. °नशीर्षपी° ।

# अथ ज्वरनिदानम् ।

श्वासः कासो भ्रमो मूर्छा प्रलापो मोहवेपथू । पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च ॥ १ ॥ वातोल्बणस्य लिङ्गानि संनिपातस्य लक्षयेत् । एष विस्फारको नाम्ना संनिपातः सुदारुणः ॥ २ ॥ अतिसारो भ्रमो मूर्छा मुखपाकस्तथैव च । गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते ॥ ३ ॥ पित्तोल्बणस्य लिङ्गानि संनिपातस्य लक्षयेत् । भिषग्भिः संनिपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि । प्रस्तब्धे नयने चैव मुखमाधुर्यमेव च ॥ ५ ॥ कफोल्बणस्य लिङ्गानि संनिपातस्य लक्षयेत् । मुनिभिः संनिपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः ॥ ६ ॥ दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः । संनिपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ ७ ॥ सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ८ ॥ सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ ९ ॥ पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति पुरुषं त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥ १० ॥ दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः । इन्द्रियाणां च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम् ॥ ११ ॥ अथ धातुपाकलक्षणम्—नाभेरूर्ध्वं हृदोऽधस्तात्पीड्यते च व्यथा भवेत् । धातोः पाकं विजानीयादन्यथा तु मलस्य च ॥१२॥ संनिपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः । शोफः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ १३ ॥ ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथः । क्रमादसाध्यः खलु कृच्छ्रसाध्यः सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ १४ ॥ अभिचाराभिघाताभ्यामभिषङ्गाभिशापतः । आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥ १५ ॥ भूतादौषधिगन्धाच्च भयाच्छोकाद्द्विषेण च । कामक्रोधाच्च जातो यः सोऽभिषङ्गज्वरः स्मृतः ॥ १६ ॥ श्यावास्यता विषकृते तथाऽतीसार एव च । भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्छया ॥ १७ ॥ ओषधीगन्धजे मूर्छा शिरोरुग्वमथुस्तमः । कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमरोचकम् ॥ १८ ॥ हृदये वेदना चाऽऽस्यं गात्रं च परिशुष्यति । भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ॥ १९ ॥ अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते । भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥ २० ॥ कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः । भूताभिषङ्गात्कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ २१ ॥ प्रज्ञापाचाभिघातोत्थश्चेतनाप्रभवस्तु यः । रात्र्यह्नोः षट्सु कालेषु प्रेरितेषु

---

१ ङ. वातोत्तरस्य । २ ङ. 'सोत्तरस्य रूपाणि सं' । ३ ख. ग. घ. ङ. 'च्छोकाद्वि' ।